

Шароф Убайдуллаев

НАЗИР САФАРОВ

(Ёзувчининг публицистик ижоди)

Убайдуллаев Ш.

Назир Сафаров (ёзувчининг публицистик ижоди). Адабий портрет. Т., Адабиёт ва санъат нashриёти, 1976.

Назир Сафаров — ўзбек прозаси, драматургияси, публицистикасига ажойиб асарлари билан катта ҳисса қўшган етук санъаткорларимиздан бири. Ёзувчи прозаси ва драматургияси ҳақида бир қанча илмий тадқиқотлар зълон этилган. Ушбу китобда Назир Сафаровнинг асосан, публицист сифатидаги адабий портрети, унинг халқ билан яқинлиги, одамларнинг ташвиш ва қувончларига шериклиги ҳақида ҳяқоя қилинади.

Убайдуллаев Ш. Назир Сафаров. Лит. портрет.

8Ў32

X $\frac{70202-71}{352 (06)-76}$ 139-76

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 й.

ҲАЁТ БЎЁҚЛАРИ

Бундан ўн йилча муқаддам Учтепадан бир материал ёзиш мақсадида газета топшириғи билан Жиззахга бориб, район партия комитетига кирдим. Мен учрашмоқчи бўлган партия ходими эрталаб Жданов номли колхозга кетган ва ҳали қайтганча йўқ экан... «Колхозга борсам топармиканман?» деган хаёл билан аввал идорага телефон қилдим. Телефонда керакли ҳеч кимпи тополмадим. «Райком секретари сизлардами? Ҳали-бери қайтмасмикан, билмадингизми?» деган саволга, идора қоровули: «Қачон қайтишларини билмадиму... раисимиз бир тўп меҳмонлар билан эрталаб «Учтепа» массивига кетганлар, қачон қайтишларини билмадим. Ҳамқишлоғимиз — ёзувчи Назир ака келганлар...» деб қолди.

Жуда соз, йўлимиз бир экан, балки ўша ерда учрашармиз, деган ниятда Учтепага жўнадим. Учтепанинг ҳозирги манзараси бизга таниш. У Жиззахнинг мўл ҳосилли пахтачилик участкасига айланган. Унинг пахта хирмони йилга минг тонналаб тарози босади. Бу ерда гектаридан 50-55 центнердан пахта етиштираётган ажойиб пахта усталари бор. Шундай қаҳрамонлардан бирини излаб бориб, «Учтепа»

массивининг қўйи қисмидаги галлазор билан тутшиб кетган тепалик ён бағрида турган «Газик» машина ва бир неча одамнинг қорасига кўзимиз тушди. Бир неча одамлар орасида баланд бўйли, сочлари икки томонга ёйилиб кетган Назир ака нималарнидир гапириб турарди.

Ушанда ёзувчини яқиндан биринчи кўрншим эди. Бироқ, Назир акаш бир кўрганда-ноқ таниш мумкин эди. Ёзувчининг баланд ва пурвиқор гавдаси салобатини янада ошириб турарди. У деярли барча суратларидаги каби бирмунча содда ва мулойим жилмайиб ва айни пайтда, кўз хоналари чуқур ўйга толғандай турарди. Айниқса, нотаниш, биринчи учрашган кишига жуда қадрдон боқар ва дарҳол меҳр улашиб, устма-уст қувноқ гап отиб, жавобини очиқ табассум билан тинглаб турарди.

Иттифоқо, бахтимга бу ерда тўнланганлар даврасида мен яхши билатиган кишилар ҳам бор эди. Назир Сафаров сеҳри ва салобати билан соддагина сўзлар билан кўнглимни қол ташлашиб турарди.

Учтепанинг ҳали ўзлаштириб улгурилмаган чақир тиканак чўл қисмида, тепалик ёп бағрида улкан ёзувчи ва ажойиб инсон—Назир Сафаров билан яқиндан танишдим. Уша тақир чўллар ва шу ғариб тепалик бир замонлар ёш Назирқул учун бошпана — Ватан бўлганлигини илк дафъа ёзувчининг ўз оғзидан, ўз ҳикоясидан тингладим.

Орадан бир неча вақт ўтиб, ёзувчининг «Кўрган-кечирганларим» қиссаси қўлимга тушиб қолди. Шундагина бу воқеаларнинг тарихига ва ижтимоий аҳамиятига тушуниб етгандек бўлдим ва дарҳол ёзувчининг ўз ёшлиги ҳақида битган сўзларини эсладим:

«Хиёл ўтмай қовун бозори одамга тўлди.

— Оғайнилар! Бўлар иш бўлди, энди ишни охирига етказиш керак. Мулла Хидир мингбоши маҳкамасига ҳайданглар! — деб қичқирди аллаким. Отлиқлар от қўйиб, пиёдалар чопачопа катта мингбоши маҳкамасига етиб боришди... Жиззах кўчаларида, бозор бошида ҳатто ҳайит кунларида ҳам шунчалик кўп одам тўпланганлигини кўрмагандим. Қўлида калтакми, болтами, ҳар қалай бирон яроқ бўлмаган одам йўқ.

— Оғайнилар! Мингбоши ўлиб, кал ҳоким тирик қолса бизга кун берармиди! Бешқувурга юринглар! — деб бақирди яна ҳалиги одам».

Суворийлар ҳай-ҳайлашиб Бешқувурга от суриб кетишади. Пиёдалар улардан қолишмай боради. Халойиқ қаршисидан чиққан кал ҳоким (Рукин), пристав (штабс-капитан Зотоголов), тилмоч (Мирзаҳамдам), миршаб (Комил) ва уезд ҳокимининг бошқа лайчалари бошига калтак, тош халқ ғазаби бўлиб ёғилиб кетади. Қўзғолончилар уларни ўлдириб, бир дақиқа голиб чиқишади. Лекин тиш-тирноғигача қуролланган жазо отряди қўзғолончилар бошига мисли кўрилмаган офат ёғдилади. Солдатлар Жиззах кўчаларида итдек изғир, халқ мулкни талаб, уйларига ўт қўяр, қулай келган жойда аёлларни зўрлаб, эркаклари отиб ўлдирадди. «Подшога қарши бош кўтарганларга ана шунақа жазо берамиз!» деб ваҳшийларча ҳаракат қилишарди.

Назирқул ҳикояси 1916 йил Жиззах қўзғолони манзарасини нақадар равшан ва ишонarli чизади. Бу ўринда ёш Назирқулнинг бошидан ўтган воқеалар, унинг кўрган-кечирганлари ўша машъум кунларнинг кўзгусига ўхшайди. Ёзувчи тарих учун гувоҳлик берибгина

қолмай, балки уни картиналарда кўрсатади, штрихларда чизади, фактлар билан асослайди, ишонтиради...

Жазо отряди халқни «Учтена» ва «Қили» чўлларига сургун қилиш арафасида аёвсиз ўққа тутади. Отишма пайтида халқнинг не кўйга тушганини кўринг:

«Кетма-кет милтиқ отилди. Кампирнинг гани огзида қолди. Тепамиздан ўқлар визялаб ўта бошлади.

— Қочавер, ўлдинг!

Қаёққа қочиб бўлади? Олд томонимиз чалакзор, орқада баланд пахса девор»¹.

«Қўйиб юбор, қўй дейман сенга, оқпадар! — этагини силтаб торта бошлади чол. Қўй-вормадим. У мени судраб лойхона лабига чиқиб олди. Бир вақт қарасам, сўфининг яктаги меннинг кўлимда, ўзи йўқ...»²

«Сандамар бирон бола еки каттанинг уридан туришига йўл қўймасди. Бирон киши ўридан турар экан, дарров унга милтиқ тўғрилочар эди...

«Сақар тани қилган кишига утирган урида ҳожат қилинга рухсат!»³

Мен бу ҳикояларнинг асл мағзини ёзувчи Назир Сафаровдан бир вақтлар «Учтепа» чўлининг қоқ бағрида, ўша унутилмас учрашувимизда эшитганимни эслайман. Дастлаб бу воқеалардан ана шундай хабар топгандим. Кейинчалик эса, мана, китоб саҳифаларида бирмунча тартибга тушган, бадий сайқал тоиган ҳолда ўқидим. Таққослайман. Ҳаёт ва тасвир нақадар бир-бирини тўлдирарди:

¹ «Кўрган-кечирганларим», 1968 йил, 153-бет.

² Ўша китоб, 156-бет.

³ Ўша китоб, 13-бет.

«Саратон. Жазирама офтоб. Кенг кўча. Тупроқ болдирга уради. Солдатлар дарғазаб. Одамлар подаси тошқин дарё сингари чайкалиб оқарди. Пиёда солдатлар одамларни уриб-суриб ҳайдар, отлиқ казаклар эса кўчанинг икки қанотидан от чопишиб, яланғоч қиличларини одамларнинг бошларида ўйнатиб, даҳшат солиб югуришарди... Минглаб оломон ҳарақатидан, отлар туёғи остидан кўтарилаётган тўзoi орасида кишилар бир-бирларини кўролмасдилар. Солдатлар: «Жур! Айда!» дея бақришар, ёш гўдаклар ҳолсизланиб: «Сув! Сув!» деб инграшар... Меп онамнинг этагидан маҳкам ушлаб оқсоқланиб борардим...»¹

Тарихий манбалардан маълумки, «Оқ подшо ҳазратлари» Жиззах аҳолисини дастлаб ёппасига қириб ташлаш ҳақида «фармонп олий»га имзо чеккан эди. Кейинчалик бу жазо халқни бийдек чўлга умрбоқий бадарға — сургун қилишдек «шафқат» билан алмаштирилди. Бироқ, озиқ-овқат ва сувсиз «Учтепа» ва «Қили» чўлларига бадарға қилиш отиб ташлашдан ҳам оғир ва бешафқат жазо эди. Отилганда бир ўлим, чўлда эса кунига минг ўлим кутарди. Оқ подшо бизга қўрғошин ўқини ҳам ҳайф кўрганга ўхшарди»².

Китобдан ушбу сатрларни ўқир эканман, беихтиёр ёзувчи билан Учтепадаги учрашувимиз ва ўша унутилмас суҳбат ёдимга тушади. Назаримда, ёзувчи ҳамма гапларни ўшандаёқ айтиб улгурган, энг муҳими, воқеаларнинг макон ва замонини аниқ чизиб берганди. Ҳаёт бўёқлари! Нақадар жонли ва ишончли! Мача ўша бўёқлар:

¹ «Кўрган кечирганларим», 1968 йил, 184-бет.

² Уша китоб, 189-бет.

— Онам бошоқдан битталаб эзғилаб олинган буғдойдан қўғирмоч қовуриб бир кафт-бир кафт берар экан, ҳар биримизга уқтирарди: «Баднафслик қилиб, қўғирмочни бирданига еб қўйманглар. Бир дона-бир донадан огизларингга солиб, шимиб-шимиб, сўнгра чайнасаларингиз ҳолвайтар егандек маза қиласизлар. Кечгача бундан бўлак овқат йўқ». — Онам шундай дерди-да, ҳар биримизга бир қултум-бир қултум сув ичирарди. Сув таъм-сиз, лекин қани энди шу сувдан бир косаси бўлса!

Чўлда гимирлаган жон борки, ҳаммаси нафс гамида овора! Бу одамлар орасида ҳафталаб нон юзини кўрмаган ва иссиқ овқат емаганлар кўп эди. Сўргундагиларнинг бирдан-бир емиши қўғирмоч бўлиб қолди. Бир эмас, бир неча қозонда аёллар қўғирмоч қовураётди.

Назаримда, Назир ога бундан ярим аср муқаддам қазилган ўчоқларнинг, қамишдан тикланган капаларнинг ўрнини топаётгандай бўлиб, уларнинг термашлар ва нигоҳини бир нуқтадан узмай, яна ҳикоясини давом эттирарди:

— Сувсиз, озиқ-овқатсиз, бошпанасиз чўл-биёбонда одамлар бошда гангиб қолган бўлсалар-да, кейин яшаш учун кураша бошладилар. Одамлар қаёқлардандир қамиш орқалаб келиб, капалар қуришга киришишди. Турган жойимиздан беш-олти чақирим нарида «Тўкирсой» деган қамишзор борлиги маълум бўлгач, бир гала одамлар билан дадам, акам, поччамлар ўша ёққа қараб йўл олишди. Биз бир гала болалар бўлиб машоқ, ўтин тергани кетдик. Бир фурсат тиним йўқ. Сувсаб-ҳориб, оёқ-қўлимиз тиканга тўлиб, бир этак-ярим этак бошоқ териб қайтдик. Кунботар чоқда қамиш

кўтариб дадамлар ҳам қайтишди. Қетмон, ўроқ йўқлигидан қўллари ажда-ажда бўлиб кесилган, афт-ангор ва кийимлари қип-қизил қон эди...

Сургундаги ҳаёт, чўл азоблари, «тирикчиликнинг тошдан қаттиқ кунлари» ҳақидаги саҳифалар ўқувчида кучли таассурот уйғотиши шубҳасиз. Биз ўн бир ёшли ёш гўдак (Назирқул)нинг ва на биргина Назирқул, унинг ўнлаб, юзлаб тенгқурлари, ўша даҳшатли сургун кунлари ва азобларини бошдан кечирган кишиларнинг, умуман, инсоннинг иродасига қойил қоламиз.

Сафар тақозоси ва бахтли тасодиф билан суҳбатни ёзувчининг ўз тилидан, ўша машъум воқеалар кечган жойнинг нақ ўзида тинглаганда «Учтепа»нинг ҳар қарич ери, ҳар сиқим тупроғи минг-минглаб бегуноҳ кишиларнинг, маъсум гўдакларнинг кўз ёшига қорилганни тасаввур қилиш қийин эмасди. Қачонки, «Кўрган-кечирганларим» кигоби қўлга тегиб, бу воқеалар бутун фожияси билан аён бўлгач, мен ўшанда ёзувчи сочига оқ оралаган, ёши 60 дан ошган чоғида умрининг оғир кунлари ва хотиралари кечган бу кўчаларда ярим асрдан сўнг нималар излаб кезганини ҳис қилдим. Воқеалар тиниб, маълум вақтдан сўнг ўзининг мукаммал бадий ифодасини кутарди. Ёзувчи ўз ёшлигини — болалик кунларини ахтарарди. Ёзувчи, у кунлар қандай ўтмасин — хоҳ қувнок, хоҳ ғамгин — барибир умрининг унутилмас, доимо ўзига чорлагувчи, кексаликда, ундан узоқроқ кетган сайин ўзига оҳанрабодек тортувчи маъсум кунларни сўроқларди. Чўллар ўзгарган, йўллар ўзгарган, давр ва замон тўздан ўзгарган, лекин тарих тарихлигича турар, у ёзувчи кўз ўнгидан бир-бир ўтиб, қитоб саҳифаларига тушиб борарди.

Орадан беш йил ўтиб, «Кўрган-кечирганларим» давоми — «Наврўз» романи¹ ўқувчилар қўлига тегди.

Бу икки асар воқеалари тарихий шажара жиҳатидан бири иккинчисининг давоми бўлса-да, айни пайтда улар орасида «ўтиб бўлмас» чегара йўқ. Асарлар қадам-бақадам бири-бирини тўлдириб боради. Биз «Наврўз»да ҳам Жиззах халқининг аянчли қисматини Назирқул кўзи билан кўрамиз. Бу тасвир бизга жуда яқин, бўёқлари таниш ва ошно:

«— Ухла, кўзим.

— Нега ўзингиз ухламаяпсиз?

— Ухла, мен ҳам ухлайман.

— Уйқум келмаса нима қилай.

— Кўзпигни юмиб ёт!

— Юмиб ётибман. Ҳадеб анавилар кўзим-га кўриняпти.

Чини у кўзини кўринаётганлар?

— Бозор бошида очдан ўлиб ётганлар»².

Оч кишининг ўй ҳаётлари мана шундай. Уларнинг оғриқлари ҳаётларида янвалиб — унинг кўзига уйқу келмайди, иккинчи томондан — очдан ўлганлар кўз ўнгидан кетмайди.

Назирқулнинг болалик дўсти — Оқил хонадонига ҳам очлик ўз даҳшатини солган. У Назирқулни кўчада кўриб, унинг елкасига осилиб йиғлайди: «Онам ўлиб қолди. Очликдан ўлиб қолди, жўражон!.. Қимсасиз, чироқсиз қоронғу уйда, онам мурдаси ёнида ўтириб тонг оттирдим», — деб куйиниб ҳасрат қилади Оқил³.

¹ Н. Сафаров. «Наврўз», Тошкент, 1973 йил

² «Наврўз», 110-бет.

³ Ўша китоб, 176-бет.

Ёзувчи бу деталларни бутун Жиззах халқининг фожиасига туташтирар экан: «Жиззахликлар ўлик кўмиб улгуролмай қолдилар... ҳамма жойда нон авлиё, ош пайғамбар эди», деб ёзади.

Назир Сафаров Октябрь қуёши, инқилоб нафасини жуда барвақт ҳис этган, уни олқишлаган, жон-тани билан қувватлаган адибдир. Чунки, бутун инсоний эҳтиёжи ва ҳаёт йўли билан у Октябрь инқилоби ва улуг Лениндек халоскор инсонга муҳтожлигини ҳис қилган ҳамда шунга интилган. Ёзувчи ижодида инқилоб тантанаси учун актив курашган биринчи ўзбек революционерларидан икки қуйма образ бор. Уларнинг бири, терма образ — Жайноқ, иккинчиси, тарихий шахс — Жиззахлик Ҳайдарбек Абдужабборовдир.

Жайноқ образи ҳам халққа жуда яқин.

Биз унда ёш Назирқулга таниш бўлган бир қанча Жиззах қўзғолонлари — ҳокимга қарши қўл кўтарган мард кишиларнинг, халқнинг энг оғир кунларида унга ҳамдард бўлган инсонларнинг йиғма образини кўрамиз. У шу хусусиятлари билан ҳаётий, реал шахсга айланади. Самарқандда босмачиларга қарши биринчи отлиқ отряд тузган ва унга моҳирлик билан бошчилик қилган ревком раиси Ҳайдарбек Абдужабборов¹ ёзувчига шахсан таниш (Самарқанд ўқишидан қайтаётган Назирқул ва унинг шерикларини босмачилар хуружидан сақлаб қолган) шахс эди. Ревком раисининг халқ митингида сўзлаган нутқи ёш Назирқулнинг қулоғида муҳрланиб қолади. «Биз Жиззах меҳнаткашлари Ленин бошлиқ

¹ Ёзувчининг «Ҳайдарбек» очеркига қаранг: «Совет Ўзбекистони», 1968 йил, 26 март.

Шўролар ҳукуматига салом йўллаймиз ва унга ишонамиз».

...Мактуб овозга қўйилганда ҳамма қатори ёш Назирқул ҳам барала қўл кўтаради. Бу унинг советлар давлатига тула хайрихоҳлиги, Ленин гоёларига ёшликдан содиқлиги эди.

Ёзувчи Назир Сафаров йирик полотнода ҳам барча асарларига хос «ҳужжатлиликка асосланиш» тенденциясига суянади. Балки, шу туфайлидир, ёш Назирқул ҳамма ўринда ҳам «мутлақо оппоқ» идеал қаҳрамон эмас. У ҳамма қатори тирик одам, ҳамма қатори хатолари, камчилик ва нуқсонлари бор. Мактабда «қизларнинг сочидан тортади», баъзан «дарсларини унутади», «отнинг думини кесган» ўйинқароқ, «катталарнинг гапини ташнигани» учун ота-онасидан дакки еган ва ҳоказо. Хуллас, барча ўйинқароқ болалар қатори — оддий ва тўпори. Унинг Мастоной билан бўлган турмуш хатоликларидан ачинамиз. Бирок ҳамма ҳақиқатни дейишдан ўйиниб, барча сабаблари ва зиддиятлари билан кўрсатиб тургани учун уни айблай олмаймиз, фақат ўтган замондан ўксинамиз, қаҳрамон тақдирини чуқурроқ ўйлаб қоламиз.

Назир Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим» ва «Наврўз» трилогияси (ёзувчи 3-китобини ёзмоқда)нинг бебаҳо тарбиявий аҳамияти бор. Бу ҳақда сўз юритган Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати, филология фанлари кандидати Иброҳим Ғафуров гоётада ўринли таъкидлайди:

«Бу асарнинг қиммати шундаки, улар чуқур ибрат руҳи билан суғорилган. У бугуннинг кишиларини чуқур ўйлантирмоғи керак. Давлатига эси оғиб, олди-кетига қарамай даранглама тўй қилаётганлар, меҳнат билан то-

пилган об-ош қандай бўлишини билмаган та-касалтанглар, бир буханка нон қанча туришини ҳали бир марта ҳам эшитмаган, ўзларини турли оҳангга солиб, ҳамма нарсадан норози бўлиб, лекин бирон фойдали ишни қойил қилолмаётганлар, дориломон кунларнинг қадри ва қимматини ўлчолмаётганлар бу асарлардан ўзларига катта ҳаёт дарси олган бўлардилар деб ишонаман... Тўғри сўзнинг кучи доимо зўр бўлади. Мен бу асарлар том маънода тўғрисўзлик билан, адабий ва ҳаётий ҳаққоният билан битилганини таъкидлаб ўтгим келади...»¹

Истеъдодли ўзбек адиби Назир Сафаров 1905 йил 9 январда Жиззах шаҳрида темирчимисгар oilасида туғилди. У қисман эски мактабда, асосан совет мактабида маълумот олди. 1927-1929 йилларда республика пойтахти Самарқандда партия кадрлари тайёрлаш мактабида ўқиди. У 1924 йилда Ленин комсомоли ва 1929 йилда КПСС сафига қабул қилинди.

Ёзувчининг ижодий фаолияти 1926 йилдан—«Зарафшон» газетасида (Самарқанд округкоми ва ижроия комитетининг органи) сaҳифаларидан бошланди. У 1930-1931 йилларда Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг органлари — «Ишчи» ва «Қизил Ўзбекистон» газетасида масъул секретарь бўлиб ишлади. 1932 йилда Назир Сафаров Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг секретари қилиб сайланди.

1930 йилда ёзувчининг «Янги турмуш учун кураш» (Зиё Саид билан ҳамкорликда) даст-

¹ И. Ғафуров. «Ўзбекистон маданияти» газетаси. 1973 йил, 18 февраль.

лабки публицистик асари майдонга келди. 1916 йилги Жиззах қўзғолонининг 15 йиллиги муносабати билан ёзилган «Қора кунлар кўланкаси» китобчаси эксплуатация ва зулм асосига қурилган эски жамиятга нисбатан кучли нафрат уйғотди. Назир Сафаров драматургияда ўзига хос мактаб яратди. «Тарих тилга кирди» (З. Саид билан), «Уйғониш», «Шарқ тонги», «Ҳаёт мактаби», «Кимга тўй, кимга аза», «Лукаш ботир» драматик асарлари билан кенг ўқувчилар оммасига танилди.

Улуғ Ватан уруши йилларида Н. Сафаров фронтнинг олдинги позицияларида бўлди. Ёзувчи ўзининг жанговар қаламини немис-фашист босқинчиларига нафрат найзаси қилиб қаратди. «Севги», «Сўнгги нафасгача», «Ўқ ўтмас ботир», «Львов ҳақида ҳикоя», «Жангчи шоир», «Мардлар», «Тилсимчилар», «Солдириш чашгал», «Қаҳрамоннинг тугилиши», «Водиллик қаҳрамон», «Комиссар Қорабоев» ва бошқа очеркларида ўзбек жангчиларининг қалбига ҳаётнинг олтин оғирлигини, жангчиларининг умумий душманига қарши олиб борган қаҳрамонона курашларини ёрқин ифода этди.

Назир Сафаров Улуғ Ватан урушидан кейинги даврда социалистик қишлоқ хўжалигининг меҳнат қаҳрамонлари ва новаторлари ҳақида машҳур очерклар туркумини яратди. Биз булар орасида «Қурбонали», «Дон», «Хадича Аҳророва», «Олияхон Султонова», «Саодатнинг қиссаси», «Султон бўзчининг неваралари», «Раиса», «Даштфан лочини», «Дарға», «Турсуной», «Қарвонбоши Мелиқўзи» ва бошқа ўнлаб очеркларни мисол келтиришимиз мумкин. Ёзувчи Улуғ Ватан уруши қаҳрамонларини излаб, уларнинг унутилмас мардлик

ва жасоратлари ҳақида кўплаб очерк, лавҳалар яратди ва яратмоқда.

Ёзувчи сўнгги йилларда йирик проза жанрида муваффақиятли қалам тебратмоқда. Адиб «Турсуной» очерки асосида 1961 йилда яратилган «Узоқни кўзлаган қиз» қиссасида давримизнинг алоҳида характерларга эга бўлган янги қақрамонларини яратишга муваффақ бўлди. Ёзувчи қалбида айниқса 1916 йилги Жиззах қўзғолони ва Улуғ Октябрнинг оламшумул галабалари ўчмас из қолдирди. Бу ўз навбатида унинг ижодида ҳам акс этди. Хотиралар қаламга кўчди. 1967 йилда тугатилган «Кўрган-кечирганларим» қиссаси ёзувчи трилогиясининг биринчи китобидир. Автобиографик характердаги бу қисса ўқувчиларга манзур бўлди. Ёзувчи бу асари учун Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланди. «Наврўз» романи ана шу қиссанинг давоми сифатида майдонга келди. Ёзувчи «Кўрган-кечирганларим» трилогиясининг учинчи китоби устида гайрат ва илҳом билан меҳнат қилмоқда.

Ёзувчи Назир Сафаровнинг она-Ватан олдидаги ва ўзбек совет адабиёти тараққиёти йўлидаги катта хизматлари муносиб тақдирланган. У Октябрь революцияси, «Қизил Юлдуз», икки марта «Ўрмат белгиси» орденлари, СССР медаллари, ЎзССР Олий Совети Президиумининг Фахрий ёрлиқлари билан мукофотланган. Адиб Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси ва республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби деган фахрий унвонлар эгаси.

«ҚИЗИЛ ЎЗБЕКИСТОН» ЙЎЛЛАНМАСИ БИЛАН

Пойтахтдаги Бутлеров кўчасининг охирги муюлишида олчазор билан қопланган кўк дарвозанинг эшиклари доимо очиқ. Бу ёзувчи Назир Сафаровнинг уйи, ижодхонаси...

Одатда, бир томчи сувдан денгизнинг таъмини билиш мумкин, дейдилар. Ёзувчи характерининг муҳим бир белгисидан унинг бутун ҳаётини тасаввур қилиш мумкин. Мана ёзувчининг суратларидан бири. У яқиндагина «Ёш гвардия» томонидан чоп этилган «Инсон изи» китобига илова қилинган. Назир Сафаров навбатдаги ижодий сафарга отланган каби йўл бошида турибди. Қўлида «Совет Ўзбекистони»нинг бир нусхаси. У бундан қарийб ярим аср муқаллам шу газетанинг топшириқларини бажаришга киришган эди. Шундан буён неча ўн йиллар ўтди. Ёзувчи ҳамон шу газетанинг «ўз муҳбири», энг сара асарларини дастлаб «Со-

«Қизил Ўзбекистон»ни — иккинчи онам билан, — деб ёзганди Назир Сафаров газетанинг 50 йиллик юбилейи куларида, — газета бизни ўқитди, маънавий тарбиялади, катта ҳаётга йўллади». Йигирманчи йиллар охирида газетада адабий ходим, масъул секретарь сифатида ўз ижодий фаолиятини бошлаган ёзувчи газета билан ўсди, улғайди. Назир Сафаров турли йилларда газета топшириғи билан командировкаларда, ижодий сафарларда бўлди. Ҳар доим газета топширигини кечиктирмай бажаришга одатланди.

Буни ёзувчининг узоқ йиллик амалий иш фаолияти ҳам тасдиқлайди. Редакцияда бирон муҳим ва жиддий топшириқ билан ёзувчилардан кимгадир мурожаат қилиш зарурияти ту-

гилиб қолгудек бўлса, биринчилар навбатида адиб ва журналист Назир Сафаров ёдга келади: «Бу ишни Назир акага айтиш керак, материал пухта, энг муҳими, ўз вақтида тайёр бўлади», — дейишади редакциядагилар.

26/905
Газетада қарийб қирқ йилча хизмат қилган, газета ва журналистик коллективга жуда катта меҳнати сингган Ҳабиб Нўъмон, Холбек Ёдгоров, Зиёд Исломов, Мақсуд Қориев, Аҳмад Исмоилов ва бошқаларнинг гувоҳлик беришларича, ёзувчининг ўнлаб асарлари ана шундай — газета «доялигида» туғилган эди. «Қурбонали», «Дон», «Олияхон Султонова», «Ҳадича Аҳророва», «Султон бўзчининг неваралари», «Раиса», «Мелиқўзи», «Турсуной», «Иккинчи қўриқ» ва бошқа ўнлаб очерк ва публицистик асарлари газета топшириғи билан ёзилган ва элга манзур бўлган эди.

Танқидчи Умарали Норматовнинг: «... бутун ижодий фаолиятингиз давомида журналистикани тарк этмаганлигингизнинг сабаби нимада?» деб берган саволига, Назир Сафаров: «Чунки, журналистика — ижодкор учун ҳаётга бамисоли бир кўприк. Бундай кўприк-сиз ижодкор ҳаёт сари дадил боролмайди, қайноқ ҳаёт қучогига киролмайди. Ёзувчи ҳатто узоқ ўтмиш ҳақида ёзганида ҳам кундалик ҳаёт билан мустаҳкам алоқада бўлиши, уни ҳеч қачон назардан қочирмаслиги керак. Бунда журналистика мактаби ғоятда қўл келадиган»,¹ деган эди.

¹ «Ёзувчи ва танқидчи баҳси». «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1973 йил, 30 март.

ЙИЛЛАР ВА ЙЎЛЛАР

— Ҳурматли Назир Сафарович, бундан бир неча ой муқаддам Тошкент областидаги «Ўзбекистон ССР беш йиллиги» совхозида 100 ёшли деҳқоннинг юбилейи кенг нишонланди. Юбиляр — Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Шермат ота Хидиралиев, унинг сафдош дўсти — 30-йилларда Фарғонадан Қуйи Чирчиқ соҳилларига келиб, чўл ва тўқай урида илк бор пахта экиб деҳқончилик қилган Қурбонали ота ва бошқа бир қанча ҳурматли оқсоқоллар сизнинг номингизни миннатдорлик билан эслашганининг гувоҳи бўлдим. Сиз биринчи бўлиб уларнинг ҳаёти ва меҳнатини ёритган экансиз.

— Қаҳрамонларимиз бизнинг камтарин меҳнатимизни унутишмабди, раҳмат. Юрагининг бир парчаси қаҳрамончида қолади деган гап бор. Бу ҳақ, Қаҳрамонларнинг билан баъзан бир дақиқа кўришасану, лекин бир умр улар билан бирга яшайсан...

У қарийб 30 йил бурун кечган ҳаётни эслаб хаёлга чўмган кўринади. Мен сўзимни давом эттириб, суҳбатни «дарз» кетган жойидан уламоқчи бўлдим: — Тасодифан, — дедим ёзувчининг суҳбатга чорлаб, — ана шу юбилейнинг шоҳиди бўлиб қолдим. Тантана сабабчиси — 100 ёшли Шермат ота бўлсалар ҳам, тантаналарнинг асл моҳияти асрий чўл ва тўқайларни чекинтиришга биринчи бўлиб бел боглаб, бу йўлда жонини фидо қилган ўнлаб-юзлаб марҳумлар руҳига ва бугунги кунда яккам-дукам ҳаёт қолган шоҳидларнинг қаҳрамонона меҳнати шарафига эканлиги менда катта таассурот қолдирди. Ана шу тўқайларга 40—45 йил бурун илк бор ҳужум бошланган ва иттифоқо, сиз, Назир Сафарович, бунинг бевосита

шоҳидларидан экансиз. Мен ўша тантанада совхоз директори Жўра Хоназаров томонидап «Қурбонали» очеркининг ушбу сатрларини алоҳида ғурур билан ўқилганининг гувоҳи бўлдим: «Қурбонали аравадан сакраб тушиб, қўлини хотини томон узатди.

— Бўл, тушақол, Зебинисо.

— Ҳақ, мунча қистов... Вой-вуй... Тушмайман!

— Нега?

— Бу қиёқзорда менинг итим адашган эмас. Қаерга олиб келдингиз мени? Ахир ваҳиманинг уяси-ку?!

— Кел, тушақол, ваҳиманинг уяси деганинг нимаси. Ер бор, сув бор, сенга яна нима керак?

— Ер, сув бошқа жойда йўқми? Майли, сиз қолаверинг шу ер-сувда... Мен кетаман.

— Қаёққа?

— Юртимга. Фарғонамга.

— Биз Фарғонани шу ерда яратамиз.

...Қурбонали полвон арава устидан қозон, қора чойдиш, икки бўлак кўрпа-ёстиқ, усти яланғоч битта бешик ва қуроқ дастурхонга ўралган бир тугунчани олиб ерга қўйди. Бу унинг кўчи эди.

— Ҳозирча бу қиёқзор сенинг кўзингга ваҳиманинг уяси бўлиб кўриняпти, — деди полвон. — Лекин кўрарсан, кунлар келиб бу ерлар шундай обод бўлсинки... Қиёқларни йўқотамиз, тўқайни чекинтирамиз, пахта кўкартирамиз, уй солаамиз, боғ қиламиз. Кел, қўлингни бер, хотин, тушақол.

Зебинисо юмшалди. Қўлини эрига узатди...»

— Ҳа, бу очерк дастлаб 1947 йил, 28 ноябрь, «Қизил Ўзбекистон»да босилган эди.

Тарих ҳақидаги жонли таассурот барчанинг

кўз ўнгида бир зум гавдаланди десам хато эмасдир.

Қимларнингдир кўзида ҳалқа-ҳалқа ёш кўрдим. Шодлик ва севинч кўз ёшлари эди бу. Оғир сўқмоқлардан ўтиб, баланд довлардан, тақдирнинг оғир ва машаққатли йўллари-дан мардона юриб, кўзланган порлоқ манзилга етганларнинг севинч ёши эди бу.

— Сиз энди менинг мақсадимни пайқаган бўлсангиз керак, — дейман Назир Сафаровга савол назари билан қараб. — Неча ўн йиллар ўтгач тарих учун шоҳидлик бера олган, давраларда қўлма-қўл ўқилган шундай очеркнинг яратилиши тарихи адабиётимиз учун ҳам, ўқувчилар учун ҳам эътиборга лойиқдир. Шундай эмасми?

Суҳбат бошланади. Хотиралар қоғозга тўкилади.

Мен ўша йилларда «Совет Ўзбекистони»да актив очеркнавис эдим, — деб эслайди Назир Сафарович. — Шароф Рашидов яқиндаги Самарканд области партия комитетининг секретарилидан газетига редактор бўлиб келгандилар. Бир кун мени чақириб қолдилар. «Назир ака, бир илтимос, газетамизга шундай бир очерк ёзсангизки, қаҳрамон ўтмишда ғирт камбағал-қашшоқ бўлиб, ҳозирги кунимизда чин бахтини топган киши бўлса...» Шунча йил очерк ёзиб, мен биринчи марта очеркнинг илмий-назарий ва ижтимоий томони ҳақида ўйлаб қолдим. Юзлаб қаҳрамонлар, таниш-билишлар кўз ўнгимдан ўтар, ҳаммасининг тақдири ҳақида ўйлардим. Бироқ уларнинг қайси бирини алоҳида ажратиб олсам экан, деб қийналардим. Тўғриси, бисотимдаги фактлар ҳали етарлидай эмас, борида кўнглим тўлмас, нимадир етишмасди. Очеркда қаҳрамон масаласи шахснинг биографик хусуси-

ятлари ва характер эволюцияси билан жуда боглиқ эканлигини тушуна бошладим. Мен шунда ҳамма ҳам очиркоч қажрамон бўла-вермаслигига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим. Қажрамоннинг нзига тушмоқ, кашф эт-моқ лозимлигини ҳис қилдим. Шунда менга бир тасодиф ёрдам қилди.

Собиржон Зокиров деган агроном куёви-миз бор. Ўша йиллар у тўқайда очилган янги совхозлардан бирида агрономлик қиларди. Ўша куни уйимизга келиб қолди у.

— Шундай одам бизда бор, — деб қолди Собиржон дабдурустан. — Рост айтсам, бундан зўрини топа олмайсиз. Қурбонали полвон деймиз биз уни. Қўринг, ёқмаса мени айтди дейсиз.

Шундан кейин Собиржон Қурбонали полвоннинг ўзи билган бир қанча сифатлари билан бирга ҳали билиб улгурмаган ғаройиб томонлари ҳақида жўшиб гапириб берди. Мен қизиқиб қолдим. Юрагимда неча кундан буён тутаб ётган тутун «лов» этиб олов олгандай бўлди.

— Қачон кўрсатасан, бўлмаса? — сўрадим.

— Истасангиз ҳозир юринг, — деди Собиржон.

Ўша куни Собиржоннинг «полуторка» машипасида ярим кечада совхозга бориб ётдик. Эрталаб турсам, совхоз деганимиз тўқайнинг ўртасига қурилган бир неча лой шувоқли уйлар экан «Бу марказимиз, — деди Собиржон, — Қурбонали полвон тўртинчи бўлимда. Беш километрча бор. У ерда аҳвол ҳали огирроқ. Тўқай...»

Қурбонали полвон деганимиз — Эрматали полвоннинг ўғли бўлиб, девсифат, гавдаси ҳала-ҳула эшикдан кўндаланг сиғмас эди. Гавдасига яраша кучи ҳам борлиги сезилиб ту-

рар, кўришганда бир қўлини икки қўллаб базўр оларди киши. Қурбоналининг икки акаси урушдан қайтмаган, «фашист» номини эшитса безовта тўлганиб, юз-кўзига қон қуйиларди.

Полвон: «Акаларим бошлаган эди тўқай очишни... Шуларнинг ишини давом эттириб, ўрнини билдирмай деб ишляпман-да»,—деб ўзи ҳақида гапирган бўлди. «Афсус, акаларимдан айирган фашистнинг оғзини йиртиш менга насиб бўлмади. Мана шу тўқайни йиртиб-йиртиб пахта экяпмиз», — деди мени пахтаси томон бошлаб борар экан.

Тўқайда уч кун қолиб кетдим.

Қурбонали полвон меҳнатни ҳам қойил қилишини кўрдим. Унинг кетмонини унча-мунча одам даст кўтарганда қўли титрамасдан иложи йўқ. Кетмон алоҳида буюртма, ўз таърифи бўлган айланма, бир нуд тупроқни оларди.

Очеркнинг боши, охири, сюжети тайёр, фақат уни қоғозга тўкиш қолганди. Мен Қурбонали билан ҳайрланиб, редакцияга қайтган

«Қурбонали» очеркнинг биринчи бўлини ўқиган редактор Ш. Рашидовга айниқса унинг хотима қисми ёққанди:

«Қурбонали бир пайтлар битта қора қозон, чойдиш, усти ялангоч бешик ва қуроқ дастурхондан ўзга давлатга эга эмасди. «Бу қиёқзорда менинг итим адашган эмас, қолсангиз ўзингиз қолинг, мен кетаман», деб арава устида туриб олган Зебинисо ҳозир етти боланинг онаси, пири бадавлат оиланинг онахони. Мактаб юзини кўрмаган ота-онанинг фарзанди Кимсанхон етти йиллик мактабни битирди»...

Очерк «Совет Ўзбекистони»да босилиб чиқди. Келгуси йили Қурбонали Эрматов Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди. Уша даврнинг қишлоқ хўжалиги

ва ижтимоий ҳаётдаги энг типик ва энг характерли силжиш деҳқоннинг моддий ва маданий турмушининг тубдан ўзгариши эди. Бу ҳақиқат барча совет кишиларининг ҳаёти ва тақдирига хос бўлса-да, бироқ уни ёрқинроқ, ишончлироқ, таъсирчанроқ ифодалаш учун «энг типик, энг характерли» мисол керак бўлганди. Материални конкрет ҳаётнинг ўзидан оладиган очеркнавис учун бунинг катта аҳамиятга эга эканлигини мен шундай бошдан кечирганман. Бу фақат биргина очеркнинг саргузашти, холос...

ТАНҚИДИЙ ОЧЕРКНИНГ ТУҒИЛИШИ

— Бугунги кунда ўнлаб, юзлаб газета ва журналларда кўплаб очерклар эълон қилинмоқда. Ўзбек совет адабиёти очеркнинг бир қанча тури—адабий очерк, портрет очерк, йўл очерки, илмий очерк ва ҳоказо очерклар билан бойиди. Бироқ булар орасида танқидий очеркларни жуда кам учратамиз. Агар янглишмасам, сиз пахтакор Раҳмонали Турсуновнинг тақдири ҳақида икки марта очерк ёзган эдингиз?

— Худди шундай, ҳар иккаласи ҳам «Қизил»га мўлжалланиб ёзилган ва газетада босилган эди.

— Ана шу икки очеркда бир қаҳрамоннинг икки хил тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. «Раҳмонали ўксимаса бўлади» сарлавҳали очерк («Қизил Ўзбекистон», 6. 1. 1960 й.) да қаҳрамоннинг муҳаббат тақдири биринчи планда бўлса, иккинчи очерк—«Раҳмонали беҳудага ўкситилди» («Қизил Ўзбекистон», 28. 7. 60) да эса инсоннинг мураккаб ҳаёт йўли

пахтага бағишланган умр ва кутилмаганда рўй берган адолатсизлик ҳақида гап боради. Иккинчи очеркда ҳам биринчи планда қаҳрамоннинг ижобий сифатини кўрамиз. Фақат фарқ шундаки, Раҳмонали биринчи очеркда муродига етган, муҳаббат бахтидан мамнун, пахта-сига фидойи, камтар, меҳнатқашлиги билан кўзга яққол ташланади. Ўқувчи иккинчи очеркни биринчи очерkning давоми сифатида қабул қилади. Лекин энди Раҳмонали ноҳақ жазоланган, ишдан олинган... Унинг қисмати ўқувчида ачинарли ҳис туғдиради...

— Бир неча кун ичида газетада бир қаҳрамон ҳаётидан икки очерк босилиши қизиқ туюлиши мумкин. Лекин бу бўлган воқеа эди. Жиззахдаги Жданов номи колхознинг биринчи бўлиб комплекс механизация йўлига кўчган бригада бошлиғи Раҳмонали Турсуновнинг ҳаёти йўли мен кўндан ҳайратлантириб юарди. Мен уни ёшлиқдан билар ва бир қаламқаш сифатида ишини кузатиб борардим. Шу туфайли, Раҳмоналининг пахтачиликки қисмати меҳнатсеварлиги, ҳалоллиги, уринишлари ва муҳаббат тақдирини қаламга олганда ҳамма ҳақиқат кўз ўнгимдан ўтиб турарди.

«Раҳмонали ўқимаса бўлади» очеркида қаҳрамоннинг муҳаббат йўлидаги уринишлари эҳтирос билан тасвирланади. Раҳмонали: «Ёнимда бир мири пулим йўқ, ишқ савлосини менга ким қўйибди?» деб иккиланади. «Йўқ,— дейди яна ўзига-ўзи,— муҳаббат бир бало шайдир, гирифтор ўлмаган билмас...» Оқибат, ёрнинг изидан узоқ-узоқларга «бош олиб, чўл қувиб кетишга» қарор қилади. Шаҳринисо меҳнатсевар, ҳалол ва пок муҳаббат эгаси Раҳмоналига розилик берар экан: «Ишқ-муҳаббат пул билан, молу дунё билан ўлчанмай-

ди, кўнгил ҳисоб», — дейди. Очерк «ёри билан киндик қони тўкилган колхозга қайтиб, гектаридан 33 центнердан пахта етиштираётган» Раҳмоналининг бахтдан масрур эканлиги билан тугалланади. Шундан кейин иккинчи очеркнинг ёзилишига сабаб нима эди?

Бундай савол табиий. Лекин очерк қаҳрамони ногаҳон дуч келган адолатсиз воқеа очеркнинг давомини ёзишни тақозо этарди... Нима бўлди-ю, сувчинн гафлат уйқуси босиб, гўзага очилган сув кўчага уриб кетди. Ўша кунн қастлашгандай шу йўлдан бир «каттакон» ўтиб қолади. Қарасаки, йўлнинг бир четини сув босиб ётибди. «Қимнинг иши бу?» — дарғазаб сўрайди «каттакон». Бироқ сувчи ўша заҳотиёқ тубганнынг тубига ўзини уриб кетади. Ҳеч қаердан топиб бўлмайди уни. «Қимнинг бригадаси? Бригадирини топинг!» — дейди баттар тутаққан «каттакон». Аксига олиб бригадир — Раҳмоналини ҳам топиб бўлмайди. Бригада катта, ўша йили «Учтепа» массивини биринчи бўлиб ўзлаштиришга тушган Раҳмоналида эрта-ю кеч тиним йўқ. Бироқ ҳақиқий аҳволни «катта»га тушунтиришга биронта одамда тил йўқ, забон йўқ.

— Шу бригаданинг бошлиғини ишдан олиб ташланг! — деб раисга топшириқ қилади «каттакон». — Кетмонга солнинг, кўзи мошдек очилсин, токи қайтиб сувчиларга бепарво қараш нималарга олиб келишини билиб қўйсин! Сабоқ бўлсин! — ва ҳоказо, ҳоказо...

— Бир туп гўза йиқилса, дарров тургазиб қўясиз, лекин бир одам ноҳақ йиқилиб қолса уни суяш қўлингиздан келмадими? — сўрадим колхоз раиси Нарзиқул Аҳмедовдан.

— Иложсиз қолдик... — деб изоҳ берган бўлди колхоз раиси.

— Омилкор, ишчан деҳқонни бригададан

четлатиш билан биринчи навбатда колхоз ют-қазяпти-ку? Ғўза айни ҳосилга ўтирган пайт бўлса, Раҳмонали ўзи чигит экиб, ўзи парваришлаб, ўзи жон куйдираётган бўлса, яна нима керак? Ахир қайси кадрнинг қандайлигини, қўлидан нима иш келади-ю, нима келмаслигини колхозга ўн йилда бир келадиган «катта» биладими, эрта-ю кеч шу ерда яшаб, эл-халқ билан бирга нафас олиб келаётган сиз биласизми? Бир огиз ҳақиқий аҳволни тушунтиришга қурбингиз етмадими?

— Хато бўлди,— деди Нарзиқул Аҳмедов елка қисиб. — Шундай бўлиб қолди, Назир ака, огиз очиргани қўймади. Ҳозир топиб келасан дейди, топилганда, ким билади, нима бўларди.

— Хато бўлди деб елка қисиб қолавериш,— дедим раисга рўйирост,— хатонинг ривожлантириш талаблари дондир. Энди, ақолингча, кечроқ бўлса ҳам бу хатонинг тузатиш керак.

— О-о бошим кетди!— деди раис ичирок. — Биринчи раиснинг талаблари дондир. Энди, ақолингча, кечроқ бўлса ҳам бу хатонинг тузатиш керак. Гирифтор қилмоқчимисиз? Қўйинг...

Ҳа, ҳамма гап мана шунда эди — бировга нима бўлса бўлаверсин, менга тегмасалар бўлди! Фақат ўз курсисини ўйлайдиган баъзи раислар учун бировнинг фожиаси нима деган гап? Унинг биров билан нима иши бор? У фойдалл кадрми, уста деҳқонми, колхозга меҳнати сингганми, бунинг нима фарқи бор? «Катта»нинг гапи—гап. Шунинг бажармаса, ўзига гап тегиб қолиши мумкин. Ҳамма гап мана шунда, ўзига гап теккизмай юрса бўлгани... Раиснинг ички психологияси мана шундан иборат эди. Раҳмоналини ўз ўрнига тикласа колхоз ишига қанчалик наф тегишидан қатъи назар, «боши кетиб» қолишидан қўрқарди. Жамият

манфаатидан шахсий манфаат устунлик қиларди.

Мана шу адолатсиз воқеа иккинчи очеркнинг туғилишига сабаб бўлганди.

— Колхоз рансининг аҳволни энди тушуниб турибман, Назир Сафарович. Бироқ, раис ҳар ҳолда ҳақиқат учун курашиши, колхоз манфаатини ҳам ўйлаши керак эди. Онгсиз ижрочидан онгли бўйин товлаган афзал, албатта. Раҳмонали, эрта-ю кеч гўзам деб ҳаловатидан кечиб юрса, ишда, ҳаётда ва меҳнатда унга кўмакдош бўлган Шаҳринисо ҳамда бу адолатсизликни кўриб-билиб турган атрофдаги одамлар нима деб ўйлашган экан?

— Мен колхозда бўлганимда бу адолатсизликнинг акси садосини яққол сездим. Қим билан сўзлашманг, ҳамманинг тилида Раҳмоналининг ҳасрати: «Ноҳақлик бўлди, бола бечоранинг шунча қилган хизматлари елга кетди. Колхоздагилар ҳам, юқоридагилар ҳам ким қандай ишляпти, билишмайди ўзи!» — дейишди кўпчилик. Бу воқеа кўпларда ана шундай норозилик туғдирган эди. Раҳмоналини суриштирдим. «Ҳеч нима бўлмагандай трактор ҳайдаб юрибди, — дейишди одамлар.

Унга ишнинг катта-кичнги йўқ. Фақат гўзага жабр бўлди. Янги бригадирнинг унга Раҳмоналидай ичи ачирмиди?»

Раҳмоналини бир кўриб кетай деб эрта туриб, унинг эски шийионига йўл олдим. Лекин бу ердан топмадим уни. Ошпаз хола: «Раҳмонали шийпонга келмай қўйди», — деди аллақандай хўрсиниш оҳангида.

Ўша маълум сув босган пайкални сўраб-сўраб топдим. Пайкал бўлиқ кўсак боғлаган, гўзалар яшнаб турибди. Раҳмоналининг иешана терини дарров сездим. «Ишлабди, азамат!»

хаёлдан ўтказдим. Пайкал бошидан келаётган тракторга тикилиб қарасам — Раҳмонали, культивация қиляпти. Оббо азамат-эй, кайфияти қалай экан? Яқинроқ юриб бордим. Мени таниб тўхтади, трактордан тушди. Кўришдик. Сал ўтмай пайкал оёғида қизил кўйлак, бошига оқ ёпинчиг ташлаган аёл кўринди. Танидим — Шаҳринисо, қўлида термос, бошида тугунча, шитоб билан эгат оралаб юриб келарди... Бу учрашув менда кучли таассурот қолдирди. Оқибат, танқидий очерк туғилди...

ИЖОДКОР ҚАШФИЁТИ

— Танқидчи ва адабиётшунос Умарали Норматов 50-йиллар очеркларингизни таҳлил қилар экан, ибратаи хулоса чиқариб, ёзади: «Мақтов учун кечирасизу, турсунонни, Олпяхонни, турсунойчилик ва олияхончилик ҳаракатини биринчи бўлиб журналистикада кашф этган Сиз эдингиз. Мени кўнган Кунбонни ва Абдураззоқ, Годулова ака, Уғилхон ва Раҳимахон каби ҳаёт қаҳрамонларини биринчи бўлиб элга кўз-кўз қилган сиз эдингиз. Шундай ҳаёт қаҳрамонларини кашф этиб берган бирорта ҳам ёш ижодкорни ҳозирча учратганимиз йўқ»¹. Назир Сафарович, бу ҳақ гап. Сиз адабиётимизда бевосита ҳаётдан олинган ўнлаб образлар галереясини яратдингиз. Прототип образларнинг ўзига хос тарихи бўлади. Ҳаёт қаҳрамони ўз-ўзидан ёзувчи китобига келиб тушавермайди, албатта. Шу ўринда очеркнависнинг излаб топиш, мулоқотда бўлиш, танлаш, мушоҳада қилиш, бадиий тўқима восита-

¹ У. Норматов. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 30 март. 1973 йил.

сида кашф этиш ва бошқа бир қатор ижодий жараён давомида кечадиган сирли «тўлғоқ»лар оқибат-натижаси ўлароқ янги образ, янги қаҳрамон, янги очерк пайдо бўлади. Ҳаёт материали қай йўсинда эди-ю, ёзувчи «лаборатория»сидан ўтиб, қандай ҳаёт ҳақиқатига — бадий асарга айланди? Машҳур пиллакор, СССР Давлат мукофоти лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Олияхон Султоновани республикада ким танимайди? Бироқ, сиз уни қаламга олиб, машҳур «Олияхон Султонова»¹ очеркингни ёзганингизда у оддий пиллакор, тўғрироғи, «А. С. Пушкин номли мактабнинг химбиология ўқитувчиси» эди. Қаҳрамоннинг порлоқ келажаги, ёрқин тақдир йўлини олдиндан қатъий белгилаб олишда (ахир бундай ишончсиз қўлга қалам олиб бўлмайди-да) қандай ижодий «сир» яширинган деб биласиз?

— Бу ўринда «яширинган сир» эмас, балки ижод аҳлининг ўзига хос зийрак кўзи, нигоҳи, пайқаш, илғаш, хис қилиш, идрок этиш қобилияти ва айни пайтда сиёсий ҳушёрлиги, партиявий эътиқоди ҳамда ижодий тажрибаси иш беради. Ёзувчининг омма билан алоқаси ҳақида кўп гап айтилган. Мен ҳам бир мисол айтмай, масала анча ойдинлашса ажаб эмас. Бу «Олияхон Султонова» очеркининг яратилиш тарихи билан боғлиқ.

...Фронтдан қайтгач, бир неча йил социалистик қишлоқ хўжалигимизни тиклаш ва юксалтиришда фаол иштирок этаётган меҳнат қаҳрамонлари ҳақида серияли очерклар ёзишга берилиб кетдим. Айниқса, биринчи навбатда, новатор хотин-қизларни топиш, элга та-

¹ «Олияхон Султонова», «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1953 й.

ништириш иштиёқи қалбимга маҳкам ўрнашганди. Минг тўққиз юз эллик учинчи йили ёз ойларида худди шу мақсадда Фарғона водийсига йўл олдим.

Найман марказидаги Киров номли колхозга бир аёл раислик қилар экан. Уни топиб, колхоз ишлаб чиқариши ҳақида узоқ суҳбатлашдим. Гап айланиб Олияхонга келганда раиса ўзгариб бораётганини, ўзини ноқулай сезаётганини ҳис қилдим. Тили Олияхоннинг ишлари тани олишга мажбур бўлиб турибди-ю, дили негадир ғаш.

— Демак, Олияхон Ҳурмат Тешаевани ҳам ортда қолдирипти-да, — дедим ўсмоқчилаб.

— Ҳурмат Тешаевангиз қанчадан олган? — деб сўради раиса.

— Кутисидан 105 килограммдан...

— Ҳа, ундай бўлса анча-мунча ортда қолдирипти...

Мен бу эъдиётларнинг замирини тахмин қила бошладим. «Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас» дегудинлар эди. Демак, раиса сўраганини ҳам қайнаши қанини экан-да... Балки бошқа сабабдандир? Бу иккинчи масала эди. Асосий гап — колхозда қаршилик бўлатуриб, қаҳрамонимиз ишни қойил қилганида. Шунга қойил бўлиш керак. Хараактери ҳам хўп олов бўлса керак? Хаёлимда Олияхоннинг аввало ҳаётини ва сўнгра бадийи образи гавдалана бошлади. Бадийи очеркнинг сюжет линияси пишиб борарди.

Ана шундай таассуротлар билан эртасига Олияхон ишлайдиган Пушкин номли мактабда бўлдим. Олияхон кўрпнишидан сира «олов»га ўхшамас, оғир, босиқ, гапларини вазминифодалайдиган, кўк кўз, кулча юзли, сариқ таи жувон экан. Олияхон билан энг сўнгги ҳосилни йигиб олаётган звеноларнинг қуртхо-

наларида бўлди. Шу ерда бир нарсa сира ёдимдан чиқмайди. Олияхон пилла қурти билан одамдай «сўйлашарди». Раиса ҳақида гап кетса индамай кулиб қўя қоларди. Аммо ораларида зиддият борлиги аниқ эди.

— Очеркда шу зиддият ва умуман бирон жиддийроқ конфликт манзараси сезилмайдикун,— сўрайман ёзувчидан,— демак, конфликтдан четлаб ўтилган экан-да?..

— Очерк ёзилганидан буён орадан қарийб чорак аср вақт ўтди. Энди шу кунларда очеркни қайта қўлга олиб, воқеаларни бир-бир кўздан ўтказиб қарасам, бир вақтлар очеркда драматик ҳолатларни кучайтириш учун бой материал берадиган ҳаётий конфликтларни четлаб ўтганимизни кўраман. Бироқ, булар ҳаммаси тасодифий бўлмай, қонуний ҳол эканлигини очиқ тан олишимиз лозим. Бу ҳол «конфликтсиз»лик назарияси даврининг меваси бўлганлиги энди ҳеч кимга сир эмас. Бу «назария» очеркларимизга, шу жумладан, барча жанрдаги ҳужжатли асарларга ҳам ўз соясини ташлаган эди. Ўша даврда яратилган «Ҳаёт мактаби» (1954 й.) драматик асаримда ҳам унинг асоратини сезганиман.

ҲАЁТ ВА ТАСВИР

— «Конфликтсизлик назарияси»нинг асоратларини очиқ-ойдин тан олганингиз учун раҳмат,— миннатдорчилик билдираман ёзувчига.— Бу билан танқидчи ва адабиётшуносларимизнинг ишини енгиллаштирасиз, албатта. Шу билан бирга, ташаббускор хотин-қизлар сизнинг суюкли қаҳрамонларингиз эканлигини яхши биламиз. Суҳбатимиз мавзуи яна шу темага тўхтаб ўтишни тақозо этади. Сизнинг ажойиб совет хотин-қизларига бағишланган

бир туркум сара очеркларингиз орасида «Раиса», «Онажоним», «Турсуной», «Зулайхо» ва бошқа асарларингизни қайта-қайта ўқиганмиз. Булар орасида ўқувчини энг ҳайратга соладигани «Раиса» очеркидир, тўғрироғи, унинг қаҳрамони Раҳима Исломованинг тақдиридир. Буни сизнинг архивингиздан олинган ушбу хат ҳам тасдиқлайди:

«Ҳурматли ёзувчимиз Назир Сафаровга! «Совет Ўзбекистони»нинг 1963 йил, 14 ноябрь сонида босилган «Раиса» очеркингиз бизда унутилмас таассурот қолдирди. Биз шу колхоздан ҳарбий хизматга чақирилганмиз, шу қишлоқнинг фарзандларимиз. Раисамиз Раҳима опанинг оғир ва машаққатли тақдир йўлини чуқурроқ билмас эканмиз. Раҳима Исломовани биз учун, фақатгина биз учун эмас, мингминглаб одамлар учун қайтадан кашф этди. Бу мард аёлнинг ҳаёт йўли хотин-қизлар учунгина эмас, биз йигитлар ва ёшлар учун ҳам ибратлидир. Ҳақиқат ва кашфиёт учун раҳмат Сизга.

Саид Ҳамроев, Равшан Турсунқулов. Н-қисм. 28 ноябрь 1963 йил.

Қўриниб турибдики, Раҳима Исломова тасодикий қаҳрамон эмас. Лекин ёзувчи учун ҳар бир қаҳрамон айна пайтда «тасодиф», айтилик, кеча уни ёзувчи тапимади, маълум доирадан ташқарида ҳеч ким билмасди. Бугун бир «тасодиф» билан ёзувчи таниди, у ҳақда ёзиш лозим топилди (ёзувчи қалбининг аллақандай сирли ўлчовларига мос тушиб қолди). Энди у эртага минглаб, миллионлаб одамлар танийдиган қаҳрамонга — адабиёт қаҳрамонига айланиб қолади. «Раиса» очерки шундай хизматни ўтай олди, деб айтишимиз мумкин. Дарвоқе, шундай экан, унинг ҳам ўзига хос

тарихи бўлса керак? Бу ўринда ҳаёт ҳодисаси билан бадний тасвир бир-бирини тўлдирган кўринади...

— Тўғри, аслида «тарихсиз» воқеанинг ўзи йўқ. Бироқ баъзи воқеалар қалбда ўчмас из қолдиради. Шундан бўлса керак, «Раиса»нинг юзага келиш тарихи ҳам кечагидай кўз ўнгимда, — хотирлайди Назир Сафаров. — Эрталаб «Қизил Ўзбекистон»нинг янги сонини ўқиб ўтириб, «Мусобақадошлар мамнун бўлишди» деган мақолага кўзим тушиб, унинг мана шу сатрларини эътиборсиз қолдирмадим: «Бу колхозда раис — аёл, партия ва комсомол ташкилотининг секретарлари — аёл, кўпгина бригада етакчилари — илғор аёллар. Колхозда қишлоқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари гуркираб ривожланмоқда. Аёллар ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида етакчилик қилиб, хўжаликни, бригадаларни, ишлаб чиқариш тармоқларини моҳирона бошқармоқдалар...»

Бу гап менга худди «бу хўжаликда аёллар эркаклари олдига солиб, қувиб ишлатиб юрибди. Ишлари беш! Мана, ўзбек хотин-қизлари! Мана, бир неча ўн йил муқаддам паранжидан, девордан ташқарига чиқолмаган ўзбек хотин-қизларининг камоли!» деган хитобдек янгради.

«Қизил Ўзбекистон»га бориб газета редакторининг ўринбосари Холбек Ёдгоров билан гаплашдим. У менга янги очерк қаҳрамонини тавсия қилди.

— Сизга ёзишни таклиф қилишимнинг боиси бор, — деди редактор ўринбосари менга чуккур ўйчанлик билан назар ташлаб. — Колхознинг Раҳимахон деган раисаси бор. Унинг тақдирини ҳамма ҳам тўғри тушунавермаслиги мумкин. Уни тушуна билиш керак, Назир ака. У жуда эътиборга лойиқ аёл. Менинг болали-

гим ўша Каттақўрғонда ўтган. Ўша шаҳардаги мактаб-интернатда, тўғриси, етимхонада катта бўлганман. Бу жуда камдан-кам учрайдиган аёл. Унинг қисматига ҳам мингтадан битта одам бардош беради. Хуллас, гап кўп. Биз Сиздан ана шуларни акс эттирадиган янги очерк кутамиз.

Редактор ўринбосари мени анча плҳомлантириб юборган экан, идорадан тўғри вокзалга йўл олибман. Йўл-йўлакай уйга — Мукамбархонга телефон қилишга базўр улгурибман.

Поезд кечаси соат 4 да Каттақўрғон станциясида тўхтади. Шаҳарнинг жуда тор ва ноқулай «меҳмонхона»сида тонг оттирдим. Эрталаб колхозга жўнайверишни планлаштириб туриб, бир телефон қилай-чи, зора бирон кишига дуч келиб, раиса билан учрашувимиз тезлашиб қолса, деган хаёл билан колхозга телефон қилдим. Ярим соат утар-утмас колхоз юк машинаси мени меҳмонхонадан олиб кетди.

Ёзувчи ҳаётининг кенгайиб кетганидан қараган кишига анча таажжуоли кўриниши мумкин. Бироқ бу ҳақда доғистонлик шоиримиз Р. Гамзатовнинг сўзи жуда ибратли: «Ўқувчиларим мендан тез-тез сўраб туришадилар: бугун нима ёзаяпсиз, эртага нима ёзмоқчисиз?» Доғистонлик шоир Абутолибдан «нима ҳақда ёзаяпсиз?» деб сўраганларида, у шундай жавоб берган экан: «Овга отланган овчи қайдан билсин, ҳозир йўлда нимага дуч келади — қўёнгами, айиққами, тулкигами? Жангга отланган ботир ҳозир қандай жасорат кўрсатишини олдиндан айтиб бера оладими?»

— Ёзувчининг ҳаёт ва ижод тарзи чиндан ҳам шундай. Фақат бир нарсани қўшимча қилишим мумкин: ижоднинг чинакам манбаи — ҳаёт, лекин ижодий фаолиятнинг биринчи

турткиси ҳайратдир. Аслида ёзувчининг ҳайратидан кашфиёт туғилади. Ҳайратланмай ёзилганларнинг ҳаммаси — оддий сўзлар, жуда нари борса — ҳужжатлар, холос!

Колхоз айландим. Одамлар билан суҳбатлашдим. Ҳамма ерда хотин-қизларнинг етакчилиги сезилиб, кўриниб турарди. Мен учун, айниқса, колхоз раисаси Раҳимахоннинг ҳаёт йўли бошдан-оёқ ҳайрат олами эди.

— Кимсиз ўзи? — деб савол ташладим Раҳимахонга лол қолиб. Мен ҳамон унинг қисматига ҳайрат билан қарар ва шу жафокаш кичкина жуссанинг нақадар мардлигига ичимда тасанно ўқир эдим.

— Фарғоналик Шодиевани эшитганмисиз? — Унинг саволимга савол билан жавоб қилгани сира ёдимдан чиқмайди. Ўша йилларда шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган Тожиҳон Шодиева ҳақидаги ҳақиқат эндигина юзага чиққанди.

— Ҳа, — дедим.

— Мен самарқандлик Шодиеваман, — деб образли жавоб қилди Раҳимахон. Шундан кейин кўз ўнгимда ҳамма манзара равшан намоён бўла борди. «Раҳиманинг қиссаси жуда узоқ. Унинг мураккаб ва машаққатли йўли ҳақида катта китоб ёзса арзийди. Бу йўл иродаси метиндек мустаҳкам, бутун кучини партия ва халқ манфаатига бағишлаган, бахтли ҳаёт учун кураш олиб борган мард аёл, ҳақиқий коммунистнинг йўлидир». Очеркни ана шу жумлалар билан бошлаш туйғуси ўша суҳбатда ҳаёлимда муҳрланган эди. Шундай бўлди ҳам.

— Раиса очеркида психологик тасвир кучли. Бунинг сабаби нимада? — сўрайман ёзувчидан. Назаримда, Назир Сафаровнинг маҳорат сирлари очила бошлайди.

— Тўғри пайқабсиз, очерк материали, тўғрироғи, қаҳрамони кучли психологик тадқиқотни тақозо этарди. Акс ҳолда унинг ҳаётий йўли ва мураккаб тақдири очилмай қоларди. Бир сўз билан айтганда, қаҳрамон йиллаб қамоқхонада ўтирган. Бунинг учун ўша даврга ҳам қисман «характеристика» керак. Мана очеркдан бир парча:

«...Раҳимахон совет даврида туғилиб ўсган, боши паранжи, юзи чачвон кўрмаган, биринчилар қатори комсомол сафига кирган, партия бошлаган ёрқин йўлдан биринчи бўлиб олға томон дадил қадам ташлаган аёллардан бири эди. Ленин комсомоли тарбиялаган бу қиз халқ қандай иш буюрса, қай вазифани топширса, оғир демай, енгил демай, узоқ демай, яқин демай, астойдил бел боғлаб, шараф билан бажариб келди. Умрининг кўп қисmini ооилар эшигида қарол бўлиб, азоб-уқубатда ўтказган, эски дунёнинг жабр-жафоларини хўб татиб кўрган Йслом аканинг ягона қизи Раҳима совет ҳаётида биринчи бўлиб пионер бўлди, комсомолга кирди, қишлоқ хўжалик техникумида ўқишни давом эттирди ва уни аъло баҳолар билан тамомлаб, колхоз мактабида ўқитувчи бўлиб хизмат қилди. Бу бағайрат, жамоатчи, удабурон қиз тез орада кўпчиликнинг эътиборини ўзига қаратди ва халқнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлди. Кўп ўтмай ёш Раҳимахонни район комсомол комитети пионерлар билан ишлаш бўлимига мудир қилиб сайладилар. Кейинчалик район комсомол комитетида хотин-қизлар орасида ишлаш бўйича инструктор вазифасида хизмат қилди. Кейин Митан район комсомол комитетининг секретари бўлиб ишлади...»

— Очеркда Раҳимахонни ҳаёт мактабида таълим олган, кўп синовлардан ўтган, янги

турмуш қурниш учуи олиб борилаган кўп жангларда иштирок қилган, чишиққан, оқ-қоранинг фарқига борадиган, саботли, продали комсомол раҳбарларидан бири сифатида кўрамиз: «Тараққиётимизнинг мураккаб, синфий кураш кескинлашган даврида Раҳима хотин-қизлар озодлигининг душманлари, колхоз тузумининг ёвлари, руҳонийлар, миллатчилар ва янги ҳаёт рақибларининг турли-туман ҳужумлари, пайранг, фитна ва бўҳтонларига мардонавор бардош бера билди, кўп душман унсурларнинг кирдикорларини фош этди. Уларга аёвсиз зарбалар берди. Раҳима ўз фаолияти, ўз тақдиридан, жамиятда тутган ўрнидан ғоят мамнун ва шод эди...»

— Қуш боласи қанот чиқариб парвоз қилди, — давом этди Назир Сафаров, — қизлар-ўғиллар болаликни тарк этиб, балогат боғига қадам қўядилар. Инсон ҳаётида энг чиройли, энг ҳаяжонли онлар бўлади. Қанчалар орзу-ҳаваслар, пайлардаги қувват, илк муҳаббатнинг бўронлари юракка гулгула соладиган онлар бўлади... Раҳимахон ҳам ҳаётнинг худди шу фаслида, умрининг навбаҳорида яшар эди.

Аммо кутилмаган бир фожиа, даҳшатли ҳодиса туфайли навқиронқизнинг бошига тоғдек оғир мусибат тушди. Отаси ўлиб, учала сағир укаси ва муштипар онаси билан етим қолганида Раҳима йиғлади, қайгурди, лекин унинг бошига тушган кейинги мусибат бундан кўра ҳам оғирроқ бўлди. Ун гулидан бир гули очилмаган Раҳима «халқ душмани» ёрлиғи билан қамалди!

Бу йилларда бегуноҳ Раҳиманинг бошидан нималар кечди, буни изоҳлашга ҳожат йўқ! Партиямиз томонидан фош этилиб, барҳам берилган у даҳшатли қора кунларнинг фожиаси ҳаммага аён. Ҳаётининг оғир йилларида ҳам

Раҳима курашни давом эттирди, худбинликка берилмади, умидсизликка тушмади, чунки бир кун эмас бир кун ҳақ жойига қарор топишини билар эди. Шунинг учун ҳам тақдирим шу экан деб жим ётмади. Ҳақиқат учун курашди. Ниҳоят, озод қилинди. Лекин ўша маҳалдаги вазиятга кўра Раҳимага ўз юртига қайтиш учун рухсат берилмади. «Мен исми босқинчиларига қарши омонсиз кураш бораётган бир пайтда, ишга яроқли йигитлар фронтга кетиб, колхозда ишлайдиган кишилар оз қолган бир шароитда ғалаба учун кўплаб дон, пахта етиштириш зарурияти туғилиб турган вақтда чеккада қололмайман, мени колхозимга қайтаринглар», деб Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош Охунбобоевга ариза юборди. Йўлдош ака Раҳимани ўз колхозига қайтаришга муваффақ бўлди.

Раҳима юртига коп-кора сочларин оқариб қантди. Агар онаси Ойтуланинг кўзлари қизни қайғусида йиғлайвериб кўр бўлиб қолмаганида, балки Раҳимани бу аҳволда кўриб, даб-дабаси билан синагани ҳам қотини қотини эди. Лекин, она—онада! қизини овозидан таниди, бағрига босди. Кетганида сина-соғ бўлган онасини оғиз қолда учратиб Раҳима учун ҳам даҳшатли ва жуда оғир эди. Аммо зийрак қиз ўз қайғусини ичига солди, онага сездирмади. Эгасиз қолган, дарахтлари қуриган, девор-тошлари нураган ҳовлиси, фронтга кетган икки укаси ҳақида сўз очиб, онасини раҳинатишини ҳам истамасди. Раҳима ўзини меҳрибон она бағрида кўриб, беш йил тортган уқубатлари унутилгандек, дунёга қайтадан келгандек бахтиёр ва енгил ҳис этди.

Лекин ҳамма ҳам Раҳимани онасидек қучоқ очиб қарши олгани йўқ. Баъзилар унга шубҳа билан қарадилар. Баъзилар эса совуқ

қаршиладилар. Баъзилар эса иш важдан сарсон қилдилар.

Аммо, Раҳимахон баъзи бировларга ўхшаб гина-кудуратларни елкасига кўтариб юрадиган, бургага ўчакишиб кўрпа куйдирадиган, замонга қараб товланадиган, тарози шайинига қараб иш кўрадиган, биз ҳам «қурбон» бўлганлардан, деб ўзига алоҳида имтиёзлар талаб қиладиган, кўкрагига уриб айюҳаннос тортадиганлардан эмас. У, ҳақиқий коммунист, ҳақиқий совет кишиси, довюрак, баҳодир аёл.

Бир ёмон қаршисида юз яхши бор деганларидек, бир-икки ноинсоф қаршисида соф виждонли совет кишилари, ғамхўр одамлар кўп эди. Улар Раҳимахонни ишга жойладилар. У жамоа Советнда секретарь бўлиб ишлай бошлади. Оз вақт ичида ишбилармонлиги, ҳақгўйлиги, жонкуярлиги, одамларга ғамхўрлиги, покизалиги, субутлилиги билан халқни ўзига жалб этди. Шунинг учун халқ уни жамоа Советига ране қилиб сайлади.

Бу вақтда шу жамоадаги колхозда Шомурод Ҳамроев деган бир муттаҳам хўжайинлик қиларди. Бу туллак райондаги баъзи бир виждонини йўқотган, қўли эгри, хулқи нопок раҳбарчалар билан тил бириктириб, колхоз хўжалигини ўпириш, майший бузуқлик билан «шуҳрат» қозонди. Бу ножинс ўша йиллари Улуғ Ватан уруши майдонларида жанг қилиб, фронтда қон кечиб юрган ватанпарварларнинг колхозда меҳнат қилиб юрган аёлларига кўз олайтиришдан ҳам тоймади. Бу расвойи оламининг кирдикорлари Раҳимахоннинг қулоғига етгандан кейин бунга лоқайд қарамади. Жанг қаттиқ бўлди. Текшириш орқасидан текшириш бошланиб кетди. Шомурод каламушнинг ҳам-товоқлари кўп уриниб кўрдилар, аммо уни

халқ ғазабидан қўриқлай олмадилар. Халқ ғазабига дучор бўлган қузғунни колхозчилар қичқириқ билан мажлисдан қувиб чиқариб, Раҳимахонни ўзларига раиса — онахон қилиб сайладилар.

Ана шу мажлисда ўша пайтда Самарқанд область партия комитетининг секретари вазифасида ишлаб турган Шароф Рашидов қатнашган ва колхоздан ҳаромтовоқ, қўли эгри шахсларнинг қувилиши ҳамда ҳалол, меҳнатсевар халқ ва давлат мулкига жонкуяр кишиларнинг, бир сўз билан айтганда, адолатнинг тантанасига кўмаклашган эди.

Қишлоқ кексалари, меҳнат ветеранлари, шу жумладан, колхоз раисаси Раҳима Исмолова адолат тикланган бу кунларни ҳеч қачон унутмайди. Бугунги кунда Каттақўрғон районидаги Крупская номи колхознинг довуғи ҳаммага маълум ва машҳур. Колхоз бир неча камқувват хўжаликларни ўзига бирлаштирди ва йирик ишлаб чиқариш гигантига айланди. Ҳосилдорлик 41 центнега етди. СССР Олий

колхознинг 300 аъзоси СССР ордени ва медаллари билан мукофотландилар. Колхоз раисаси Раҳимахон Исмолова ва донгдор колхозчи Эркахон Нурхоновалар Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган юксак унвонга сазовор бўлдилар.

Колхоздан қайтар экапман, менга шу колхозга йўлланма бериб, шундай мураккаб қисматни енгиб — порлоқ ҳаёт йўлини, бахтини яратган Раҳимахондек ажойиб қаҳрамонни топиш, таниш, ўрганишга имконият берган умрбоқий қадрдоним «Қизил Ўзбекистон»га ташаккур ва миннатдорчилигим беқиёс эди. Хаёлимда очеркнинг хотимаси ҳам тайёр эди: «Раҳима Исмолова ҳақида айтилган бу гаплар

катта қиссадан бир шингил, холос. Раҳимахоннинг сермазмун, ибратли ҳаёти ҳақида катта китоб ёзса арзийди».

Ҳали ундан китоб қарзим бор...

«ЛЎЛИ ҚИЗ СЕВГИСИ» ҲАҚИДА АФСОНА

— В. Г. Белинский санъаткорнинг ҳаёт воқелигига, фактларга муносабати ҳақида шундай деган эди: «Ҳаётни тўғри кўрсатиш учун ҳаёт воқелигини айнан ёзиш ёки кўчиришнинг ўзи кифоя қилмайди. Санъат асари яратиш учун ҳаёт воқелигини ижодкор ўз тафаккури орқали ўтказиб, воқеликка янги ҳаёт бағишлаши керак»¹. В. Г. Белинскийнинг мана шу таърифи «Лўлилар» очерки замирида ётган ҳаёт воқелигининг туб моҳиятларини очишда равшан кўринади:

«Лўлилардан бошқа ҳам танишим бор! — деди стол устидаги қоғозларни кўздан кечира туриб Раҳимахон. — Кунда шу гап. Қачон бўлмасин шу ғалва... Улдасидан чиқмас экансиз, бошда рози бўлманг эди...»

Шу колхоздан ёзилган «Лўлилар» очеркингиз ана шундай оригинал диалогдан бошланади, — деб эслатдим Назир Сафаровга. — Бригада бошлиғи ўзига биркитилган лўлиларни эплай олмаётганидан шикоят қилиб: «Мени кетмонга қўйсангиз розиман, фақат лўлилардан қутқазсангиз, бас», — дейди. Воқеа шундай давом этиб, драматик ҳолат табиий кучая боради.

Очеркдаги ёрқин бадийлик — биринчи навбатда, кескин конфликт, чуқур драматик ҳолат ва айниқса, «теша тегмаган» оригинал

¹ В. Г. Белинский. «Русские писатели о литературном труде». Советский писатель, 1954 й, I том, 526-бет.

воқеа фактнинг ғоят ноёблиги, гап конкрет лўлилар ҳаёти ҳақида бораётганлиги ўқувчини ўзига ром этади. Шу ўринда, Назир Сафарович, конкрет ҳаёт воқелигини бадий ифодага — ҳаёт ҳақиқатига кўчириш тажрибаси қандай юз берганини эслатиб ўта оласизми?

Ёзувчи жавоб қилди:

— Бу очерк ҳам шу хўжаликдан — Крупская колхозидан ёзилган. Конкрет ҳаёт ҳодисаси мана бундай бўлганди: бир кун Раҳимахондан илтимос қилдим: «Қабулингизда иштирок этсам. Бу мен учун фойдали бўларди...»

Раҳимахон йўқ демади. Ўша куни қабулхонага лўлилар бригадасининг бошлиғи лўлиларнинг қўнимсизлигидан шикоят қилиб кирди.

Раис билан бригадир ўртасида қаттиқ «жанг» бўлиб ўтди.

Мен кўлок солиб ўтирдим. Қарабимча, ҳаётимда янги очерк, мўраққаб характерли, ўткир сюжетли очерк туғиларди. Биз бир ордан сўнг лўлилар бригадаси жойлашган ерга қа-

— Қўнимсизлик лўлилар бригадасининг бошига битган бало бўлса, колхоз раҳбарлари учун узлуксиз бир ташвиш, халқ ибораси билан айтганда, «оғримаган бошга олтин исирга», — деб гапириб кетди менга раиса йўл бўйи.

Очерк сюжети мана шу ерга қадар, баъзи композицион моментларни ҳисобламаганда, ҳаёт ҳодисаси — воқеликнинг реал ўзи эди. Шу ердан бошлаб ҳаётда раисанинг лўлилар ва уларнинг қабила оқсоқоли Очил бобо ҳамда ўзбеклардан тайинланган бригада бошлиғи билан турли вақт ва турлича шароитдаги учрашувлари, баҳслари, суҳбатлари бўлиб ўтади. Колхоз бўйича ҳосилдорлик 40 центнердап

ошиб кетганда уларда 25 центнерга ҳам етмайди. Буларнинг ҳаммаси лўлиларнинг меҳнат қонунларига дарровда бўйсунавермасликларидан келиб чиқарди. Ҳафтада бир бозор, бир ойда тўрт бозор. Бозор куни тонгдан қишлоқда лўлиларнинг қорасини тошиб бўлмай қоларди. Истаса тиланиб, истаса фол очиб, хуллас, кўнгли нима тиласа шуни бажариб кунни кеч қиларди. Бу эса колхоз раҳбарлари, хусусан бригадирга ҳам, Раҳимахонга ҳам ёқмасди. «Қимсан Крупская номли колхознинг аъзолари тиланиб юрибдими?» деган иснодни осонликча ҳазм қилиша олмай, ичдан қийналишарди. Бироқ барибир уларнинг баҳридан кечишмасди. Демак, қачондир лўлиларнинг изга тушишини, нормал ҳаёт кечиришини, бир сўз билан айтганда, «одам бўлишини» ишташар ва шунга ишонишарди.

— Бироқ, лўлиларнинг минг йиллик озода қонунсиз ҳаётини, ўтмишини унутмаслигимиз керак, — деганди мен билан суҳбатда Раҳимахон. — Лўлилар минг йиллаб шундай ўз тартиблари билан яшаганлар, энди уларнинг тарк этган одамгарчилигини қисқа муддатда, бир ёки бир неча йил ичида қайтараман деган одам хато қилади. Инсон онгининг, хулқ-атворининг ўзгариш жараёни аста-секин кечишини унутмаслик керак. Бу борада лўлиларга имконият даражасида ён беришга тўғри келади. Биз шундай қиламиз. Масалан, якшанба кунини ҳар қандай шароитда ҳам буларга тегмайдимиз...

Ҳаёт материалининг бадий ифодаси эса очеркда мана бундай гавдаланади:

«Лўлилар бригадаси аъзолари билан ўтказилган ўша кунги суҳбат аччиқ ичакдек чўзилиб кетди». ...Конфликтни ойдинлаштириш композицион ечимни ҳаёт ҳақиқатига хос ҳал

этиш мақсадида сюжет линиясига мажлис воқеаси уланди. Мажлисда лўлилар юрагидаги дардларни очиб ташлайдилар:

— Биз лўлимиз, лўли!

— Лўлининг урф-одати бор!

— Ҳафтада бир кун бозорга чиқиб яйрамаган лўли, қанақа лўли бўлсин! — деб чувиллашар эди.

— Колхознинг Устави бор, — деди бригадир қўлини паҳса қилиб. — Қим рухсатсиз бирон ёққа кетиб қолса ёки сабабсиз ишга чиқмаса, шундайларнинг меҳнат кўни кесилади. Бозорма-бозор, қишлоқма-қишлоқ дайдиб, фол очиб, колхоз номига иснод келтириб юрганларини колхоздан ҳайдаимиз! Колхоз Устави ўзбекка ҳам, лўлига ҳам баб-баравар!

Мажлисда шовқин-сурон кўтарилди. Қим нима дейпти, ҳеч нарса аштираб бўлмас эди.

Президиумда утирган Очил бобо столга суяниб, сскин турди. Камалак қоматига икки қўлини тирговуч қилиб рансга юзланди-да:

Қизим, Ҳақимовнинг қизини! Менга сўз бер, — деди.

Ғовур-ғувур бирдан тинди.

— Қизим, — деб сўз бошлади Очил бобо, — бу лўлилар ичида сени ҳурмат қилмайдигани йўқ десам, ёлғончи бўлмасман. Ёшим аллақарга бориб қолди. Тўримдан гўрим яқин. Сен меҳнат кўни ҳақида тўғри писанда қилдинг. Меҳнатсиз турмуш—тузсиз ошдек гап! Биз колхозга киришни хоҳлаб ариза берганимизда, меҳнатни бўйнимизга олиб келган эдик. Лўлилар номидан ўша сўзни яна бир марта такрорлашим мумкин, ўлгуниimizча шу сўзимизда тураимиз.

Хонаси келиб қолди, мен сенга ҳақиқатга яқин бир афсонани сўзлаб бергим келяпти. Шу афсонани айтиб берсам-да, бу ёғини ўзинг-

га ҳавола қилсам. Сўнгра, рухсатинг бўлса, мажлисни тугатсак. Гапнинг қисқаси яхши. Бу лўлилар бошингни ачитди. Биздан бошқа ҳам ташвишинг етиб ортади.

— Марҳамат, айтинг, ўтириб олиб айтаверинг, — Раҳимахон чолни суяб ўтқазди.

— Қадим ўтган замонда, бизга номаълум томонда, сулувлликда тенги йўқ бир лўли қиз ўтган экан. Қизнинг чўлпон кўзлари юракларга ўт ёқаркан, қора қўнғир сочи тақимини уриб, кшприклари оқ тўшига соя солиб турганини кўрган ҳар бир йигит унга банд бўлар экан. Ошиқу беқарорликда Мажнунни йўлда қолдирган йигитлар қизнинг васлига етолмай, тоғ-тошларга бош олиб кетишаркан. Ана шу лўли қизга бир подшонинг ишқи тушиб қолибди, ҳузур-ҳаловатини йўқотибди. Алқисса, фалакнинг гардиши билан лўли қиз подшога кўнгил берибди. Кўнгил берибди-ю, подшога шундай бир шарт қўйибди: никоҳ маросимида лўлилар одати бўйича подшо қизнинг бўйнига бир тўрва илиши, қиз эса подшонинг оёғига йиқилиб:

— Танамда жоним бор экан, мен сени боқаман, оч қолдирмайман! — деб айтишга розилик сўрабди.

Подшо рози бўлибди. Қирқ кеча-кундуз тўй-томоша бериб, қизни никоҳлаб олибди.

Сарсон-саргардонликдан ўзга давлати бўлмаган, лекин ўзини ҳамиша эркин ҳис қилган бу лўли қизга подшо саройи фароғат бера олмабди. У гоҳи гоҳида подшо бўйнига солган олтин тўрвани елкасига илиб, эшикма-эшик санқиб келишни қўмсар экан. Лекин подшолик салтанати бунга йўл қўймас экан.

Ўрганган одатни тарк қилиш осон иш эмас. Бунинг учун мардлик керак. Шоҳ сипоҳлари

билан шикорга кетган кезлари лўли келин саройнинг ҳар бир токчасига биттадан кулча қўйиб чиқаркан-да, сўнгра, бўйнига олтин тўрвани илиб, ҳар бир токчанинг олдига келиб «хайр» сўраркан, токчага ўзи қўйган кулчани олиб, тўрвасига соларкан, шу тахлитда тўрвасини нонга тўлдириб, гўё эрининг ризқини йиғиб уйига қайтаркан.

Ёмонлик ҳам, яхшилик ҳам бир кун эмас бир кун ошкор бўлмасдан қолмайди. Куилардан бир кун подшо қаллиғининг токчалардан «хайр» сўраб турган вақтда учратибди. Шоҳнинг газаби еру кўкка сигмабди. Подшо уни зиндонга солиш ёки дорга остирishини ўйлабди.

— Сенга бу даргоҳда нима етишмаяпти, насткаш лўли! — деб бақирибди подшо.

— Шоҳим, онам отамга никоҳ қилинганда бўйнига тўрва солиб, отамнинг оёғига йиқилиб, уни боғишга олиб чикап экан. Онам ҳам, онамнинг онаси ҳам бу онтига содиқ қоллиб келган. Мен оналарим одатини тарк этмадим. Гап-сўз қилганим, шикорат қилганим оажо келтирдим, холос. Ҳукмингизга тайёрман, чақиринг жаллодингизни! — деб лўли подшо оёғига итоткорона йиқилибди.

Шоҳ келинчакнинг қонидан кечибди...

Лўлиларга жон кирди. Қарсак чала бошладилар. Уларга қўшилиб Раҳимахон ҳам чапак урарди...

— Лўлилар севгиси, аҳди ана шунча қаттиқ бўлади, қизим. Бу ердаги лўлиларнинг севгиси ўша афсонавий лўли қизнинг севгисидан кам эмас. Колхозга ишқлари тушмаганда, сен буларни боғлаб ишлатолмасдинг. Сендан сўрайдиганлари,—деб сўзида давом этди Очил бобо,—ҳафтада бир кун, ойда тўрт бозор куни лўлиларнинг ихтиёрини ўзларига берсанг бўл-

гани. Бошқа кунлари булардан ишининг талаб қилавер! Меҳнат одамни ўлдирмайди!

«Ўша суҳбатдан сўнг лўллар бригадасида биронта ҳам интизомсизлик содир бўлмади», деган ифода билан очеркка нуқта қўйилди. «Қаҳрамон ҳаётда ўз характериға хос типик хусусиятларни белгилайдиган сўзларнинг бирини бугун, иккинчисини бир йилдан кейин айтган бўлиши, учинчисини эса умр бўйи айтиб улгурмаган бўлиши мумкин. Санъаткорнинг типик характер яратишдаги маҳорат ва хизмати шундаки, у бадиий тўқима воситасида шу сўзларни воқеликнинг маълум ягона бир занжириға улайди ва ҳаёт ҳақиқатини яратади, — деган эди Алексей Толстой. — Мен бунини ҳаёт воқелигини санъат ҳодисаси билан боғлашнинг биринчи воситаси деб биламан».

ҚАҲРАМОНЛАР ИЗИДАН

— Ҳар бир ёзувчининг ўз севимли темаси бўлади. Рус адибларидан М. Горький, М. Шолохов, А. Фадеев, Л. Леонов, Б. Полевой, В. Овечкин ва бошқалар узоқ вақт ўз қаҳрамонлари билан бирга тер тўкиб, бир муҳитда яшаб, уларни кузатганлар, ўрганганлар. Ўзбек адибларидан Абдулла Қодирий «Обид кетмон» учун уззукун қишлоқма-қишлоқ кезганини, Абдулла Қаҳҳор «Шоҳи сўзайи» учун Мирзачўлда, Асқад Мухтор «Туғилиш» учун Олмалиқда, Жонрид Абдуллахонов «Йўл» романини ёзишда Бухоро йўли қурилишида, Суннатулла Анорбоев «Оқсой шалолалари»ни битишда чорвадорлар орасида яшаб ижод қилганларини маълум. Бир туркум сара очеркларининг социалистик қишлоқ ҳаёти, хусусан, қишлоқ хў-

жалигини механизациялаш, деҳқоннинг оғирини енгиллаштириш, техника жиловкорларини улуғлаш, консерватор кишиларни фoš этиш каби актуал проблемаларга бағишланган. Булар орасида «Турсуной», «Узоқни кўзлаган қиз» (воқеий қисса) ва «Қарвонбоши Мелиқўзи» очеркларингиз айниқса диққатга сазовордир. Турсунойнинг ҳаётдаги жасоратли изи, ибрати бекиёс, албатта. «Узоқни кўзлаган қиз»нинг бадиий очерк тараққиётидаги ўрни ҳам ибратлидир. Худди шу даврда С. Маҳкамов, Ш. Фуломов ва бошқаларнинг ҳам Турсуной ҳақидаги очерклари эълон қилинди. Буларнинг кўпчилиги Турсунойнинг шахсий ҳаёти ва биографиясидан четга чиқолмадилар. Тўғриси, булар газета лавҳалари эди. «Узоқни кўзлаган қиз» билан ёнма-ён қўядиган очеркимиз бармоқ билан санарли даражада оз десам кате бўлмас. Бунинг пайдири қасрда? Очеркнинг фавқуллодда сирли шимада? Гап очеркнинг қамрови, ўртага ташланган масаланинг кўлами кенглиги ва актуаллиги ҳамда, қаламбери. Булар ўринларда инсониятнинг ошқора ва диллигида эмасми?

—«Турсуной» очеркининг мудлатидан бир оз барвақт «туғилиш»ига бир киши—ўша пайтда «Тошкент ҳақиқати»нинг редактори бўлиб ишлаб турган Зиёд Исломович Есенбоев сабабчи бўлган,—дейди Назир Сафаров.—Ўша кезде ҳаёлимни муҳим ижтимоий тема банд этган эди. Мен йил бўйи бутун республикани айланиб чиққан, ўнлаб район ва хўжаликларда бўлган эдим. Ўша йилларда республикада 10000 га яқин турли маркадаги пахта терим машиналари мавжуд эди. Завод эса йилига минг-минглаб янгисини ишлаб чиқаряпти. Бироқ, бармоқ билан санарли хўжаликлардагина терим машиналари ишлаб турар, умуман, ма-

шиналарнинг иш унуми жуда оз, айрим хўжаликларда ўртача кўрсаткич қўл теримидан ҳам паст эди. Кимлардир техниканинг йўлига катта ғов солиб турарди.

Ўшанда Турсуной ҳақидаги гап эндигина битта-иккита қулоққа чалинган эди. Гапни шу қизнинг ҳаёт йўлидан бошласам-чи? Консерваторларга қаратилган «милтиғимга» ана шундай конкерт бир мўлжал керак эди. Шу сабабли редакторнинг топшириғига бўйин товламай итоат қилиб, йўлга чиқдим. «Тошкент ҳақиқати»нинг адабиёт ва санъат бўлимининг мудир шонр Назармат менга ҳамроҳ бўлди.

Сўраб-сўраб тўғри Турсунойларнинг уйига бордик. «Турсунойнинг уйи шуми?» деган саволимизга онаси Башорат хола кутилмаганда терс оҳанг билан: «Шу бўлгани билан Турсуной уйда йўқ», деб жавоб қилди. «Турсуной қаерда, топишимизга ёрдам беринг, хола», деганимизга жавобан: «Бети қурсин Турсунойнинг. Ота-бобоси қилмаган ишни қилиб, менинг юзимни ерга қаратди. Билмайман қаерда...» деди ғазаб билан.

Аёлнинг ёнида ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги сочлари тўзғиган, миқти гавдали қиз турарди. Кейин билсам у —Инобат—Турсунойнинг синглиси экан. (Инобат ҳозир Мирзачўл районидаги «Ўзбекистон» совхозига директорлик қилмоқда.) Шунда Инобат тилга кирди:

— Турсуной опам «Ўзбекистон 30 йиллиги» совхозидалар. Ўша ерда машинада пахта теряптилар. Бу ерда, колхозимизда опамга машина билан пахта теришларига ижозат беришмади. Ипнайкейин Турсуной опам кетиб қолдилар...

Турсунойни чиндан ҳам ўша совхоздан топдик. Машинанинг бош конструктори А. Приходко ҳам шу ерда экан. Улар билан танишдик.

суҳбатлашдик. Бироқ уларнинг чеҳрасида катта ташвиш борлигини сезиш қийин эмасди.

— Қўлчилик машинанинг имкониятларини тушуниб етмаяпти,— деди куюниб конструктор,— машинага тиш-тирноғи билан қарши турган «раҳбар»лар бор. Заводлар машинани планга биноан ишлаб чиқаряпти, хўжаликлар планга биноан сотиб оляпти. Лекин уларни ишлатишга йўл беришмаяпти. Аввало, етарли малакали кадрлар йўқ. Борларининг ҳам малакаси паст. Машинанинг мавжуд имкониятидан ҳам фойдаланиша олмаяптилар. Натижада, бу консерваторларга дастак бўлаётир. Машина терими учун кураш комплекс механизация курашига айланиш керак.

Турсунойнинг ҳол-аҳволи ҳам юз-кўзидан аён эди. Киприклари, қош-кўзлари чағи босган, устидаги комбинезони қорамоғга ботган, терлаб-пишган... Лекин бу қизнинг зуваласи пишиқ, нигоҳлари қатъий эди. Бу унинг узоқ-узоқларини мўлжал олганидан, бошлагани, қўл ушатишидан сира ҳайвон йўли қолмасдан масминдан дарак осарди.

— Ўзбек хотин-қизларидан биринчи бўлиб машина миниб менга насиб қилибдими, бас, бу ишончи оқлайман. Юрагим сезиб турибди. Машина—қудратли куч. У деҳқонга, айниқса теримда машаққат чекаётган опа-сингилларим, дугоналаримга асқатиши мумкин ва зарур! Бу йўлда қанча заҳмат бўлса, чекиниш йўқ.

Турсунойнинг ҳар бир сўзи бу мард ўзбек қизининг катта қаҳрамонликка бел боғлаганини, ўзи қўл урган ишнинг нақадар олижаноблигига ишончи мустаҳкамлигини кўрсатиб турарди...

«Турсуной» очерки ана шундай тугилган эди. Байрам муносабати билан газетада жой масаласи танқис бўлгани учун очерк анча қис-

қариб кетди. Бироқ, тез орада «Турсуной» очерки рус ва ўзбек тилларида алоҳида китобча сифатида нашр этилди.

УЗОҚНИ КЎЗЛАГАН АДИБ

— Ёзувчиларимиздан Ойбек «Олтин водийдан шабадалар» романини шошиброқ ёзганини, Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор чироқлари»дан кўнгли тўлмаганини ўз вақтида айтиб ўтишганди. Ёзувчи ҳар қанча талантили ва маҳоратли бўлмасин, унинг барча асарлари бир текисда—юксак бадиийлик касб этавермаслиги мумкин. Ижодий ишнинг, санъатнинг маълум қилинган қора меҳнатдан фарқи ҳам шунда. «Турсуной»дан сўнг «Узоқни кўзлаган қиз» воқеий қиссани ёки «Мелиқўзи»дан кейин «Қарвонбоши Мелиқўзи» очеркларингизнинг ижодий лабораторияда қайта «ишланиши» улардан ўз пайтида кўнглингиз тўлмаганлигининг белгисими?

— Бир томондан, аслида шундай—катта ижтимоий аҳамиятга молик ҳаёт ҳодисасига дуч келганда журналистлигим тутиб кетади. Уни дарҳол ўқувчига етказгим, халқ муҳокамасига ташлагим келади-ю, материал қандай шаклда бўлмасин, оператив тарзда газета юзини кўради. Очерк босилгач, ўқийман, қўлимда ва дилимда қолган гаплар билан солиштираман—шунда ёзувчилигим тутадиган, ундаи бир оз қониқмаслик ҳисси тугилади. Лекин, назаримда, бу ҳар иккаласи ҳам зарур ва керак. Газета ҳар доим ҳам баркамол бадиий очеркни кутиб туролмайди, баъзан унга зарурат сезса ҳам жой топиб беролмайди. Бир кун кейин босилган очеркдан кўра бир кун аввал босилган ахборотнинг қиммати газета учун юқорироқ

бўлиши мумкин. Газета — оператив минбар. У шу хусусияти билан ҳам доим ҳаётдан олдинда юришга қобил. Ҳаёт ортидан судралган газетада ўқувчи учун қандай янгилик, қандай маъно бўлиши мумкин?!

«Турсуной» очерки босилгач, мен ҳали юрагимдаги жуда кўп гапларимни қогозга тушириб улгурмаганимни ҳис қилдим.

— Масалан, ўша «қогозга тушириб улгурмаган ҳисларингиз»ни эслатиб ўта олмайсизми? Демак, «Узоқни кўзлаган қиз» ўша қоникмасликнинг меваси дейишимизга асос бўла оладими?

— «Узоқни кўзлаган қиз» — юрагимда узоқ йиллар яшаган дарднинг меваси. Бундан бир неча йил бурун «Қизил Ўзбекистон» газетасининг топшириғи билан Фарғона водийсига борган эдим. Июнь ойининг охирлари—айни саратон. Ўзгача кўк гўлга кирган пайт. Жазирама иссиқ ўзага ҳузур бағишласа, одамни беҳузур қилади. Кун тигида ишлаётганларнинг аъзойи баданидан кўйилиб келаётган

пайдо бўлган, еру кўкка шафқатсиз аланга сочаётган қуёш қандайдир рангсиз, бўғиқ ҳаводан соябон ясаб, коинотни тўсиб қўйгандек... Мана шу оғир ва ёқимсиз ҳарорат, табиатда бўлган барча гўзалликларни одамлар кўзидан пинҳон тутиш гўё табиатнинг ўзи томонидан атайлаб қиллинаётган бахилликка ўхшарди.

Одамлар билан учрашиб, суҳбат қилиб юрарканман, аёлларнинг бошларига ташлаб олган камзуллари мени ҳайратга солди.

— Айтинглар-чи, нега аёллар камзул ёпишиб олишган?

— Қуёшдан пана қилиш учун ёпиниша керак,—деб жавоб берди райком секретари.

— Ҳа-да, доим кун тигида, офтобда ишла-

шадн. Бошларига ёпиниб олган камзуллари соябонлик хизматини ўтайди, албатта,—деди секретарнинг гапини маъқуллаб раис.

Қизлар индамай юзларини яширганларича, яна кетмонларини чопа кетдилар.

Кеч кирди. Мен колхоз қишлоғини айланиб юрарканман, кундузи далада кўринмаган эркакларнинг ҳаммасини қишлоқ чойхонасида чойхўрлик қилиб ўтирганларини кўриб ҳайрон қолдим...

Мен ўша галги сафаримда Фарғона водийсининг кўпгина шаҳар ва районларида бўлдим. Кўпгина бозорлар, гузарлар, чойхоналарни кўрдим: ҳамма ерда эркаклар. Даладаги ишларни асосан хотин-қизлар бажараётганлиги ўз-ўзидан равшан эди.

Мен бўлган колхозларнинг кўпи ўша вақтларда ҳам миллионер эди. Ҳатто бир колхозда миллионер бригада ҳам бор эди.

Кечқурун колхоз клубида ҳаётимизда ҳали мавжуд бўлган эскилик қолдиқларига, зарарли урф-одатларга қарши муросасиз кураш олиб бориш зарурлиги ҳақида, аввал баҳордан қиш чилласига қадар пахтачиликнинг деярли ҳамма оғирлигини ўз зиммаларига олиб, республика шонига шон, шуҳратига шуҳрат қўшиб келаётган ўзбек аёллари тўғрисида, уларнинг мураккаб ҳаёт ва турмуш шаронтилари ҳақида қизгин суҳбат бўлди...

Эртасига бу ҳақдаги суҳбатимиз область партия комитетида давом этди.

— Эркакларни ишга чиқмайди деб бўлмайди, — деди обком секретари. — Лекин уларнинг далада кам кўринишлари рост. Улар орасида сояпарвар, чойхонанишинлар ҳам йўқ эмас, албатта.

Обком секретарининг гапидан суҳбатимизга мавзу бўлган жиддий идеологик муаммо-

лар хўжалик масалалари соясида қолиб кетиб, уларга старли эътибор берилмаётгани маълум бўлди.

Гап яна айланиб техникадан унумли фойдаланиш масаласига келиб тақалди. Биз механизацияни кенг қўллаб, аёлларимизни йил — ўн икки ой банд қилаётган меҳнатларини енгиллаштиришимиз, хўжалик масалалари билан бирга, тарбия масалаларига ҳам жиддий эътибор беришимиз кераклиги тугрисида гаплашдик.

— Техника ёрдами билан қилиниши мумкин бўлган кўпгина ишларни қўл кучи билан бажаришга одатланиб қолганмиз. Кетмонга сажда қилиб, аёлларимизни кетмон ишига ихтисослаб келишимиз кўп мисоллардан биридир. Комплекс механизациялаш муаммоси давлат иши бўлганидек, оила тарбия масаласи ҳам давлат ва жамият ишининг муқими. Бир қисмидир. Ҳали квадрат уялаб экиш жорий қилинмаган, ғўзага икки томонлама ишлов бериш қўлланилмаган йилларда кетмон чопиши

мўл ҳосил олишни умид қилган деҳқон ғўзани чуқур чопиқ қилишдан, унга вақтида сув, озик беришдан зерикмаслиги керак!» дегувчи эди деҳқонлар. Сизнинг фикрингиз қандай?

— Чуқур чопиқ? Яна кетмон билан-а! Кетмон иши, айниқса, чуқур чопиқ иши нақадар огир эканлигини, табиб табиб эмас, бошидан ўтказган табиб деганларидек, мен ўз тажрибамдан жуда яхши биламан. Қатта Фарғона канали қурилишида кетмон чопганман. Деҳқончилик қилиб пахта ҳам экканман. Мен ғўза чопиғида минутига неча бор кетмон уриш мумкинлигининг ҳисобини ҳам олиб қўйганман. Яхши кетмончи ғўза чопиғида бир минут мобайнида 38 марта кетмонни кўтариб уриши

ва ўлдирилган ўтларнинг томирипи тупроқдан айириб ташлаши мумкин. Агар бегона ўт кўп бўлса, ҳар кетмон урганда ерга энгашиб, ўтларни тупроқдан ажратиб, бир ерга тўплаб борилади. Бундай пайтларда минутига ўттиз саккиз марта кетмон уриш мумкин бўлмай қолади.

— Турсунойнинг тажрибалари-чи?

— Мен Турсунойнинг кетмон ишига ҳам анча чечан эканлигининг гувоҳи бўлганман. Лекин унинг ақлу ҳушн «зангори кема»ларда эди. Турсунойнинг онаси қизининг машинада пахта теришига унча рози бўлмаганлигидан хабардор эдим. Турсуной билан қилган суҳбатларимда бунинг ҳам тагига етиб олдим.

Темирчилик қилиб юрган ёшлик йилларимда енгил иш ҳам, оғир иш ҳам қўл кучи билан қилинар эди. Менинг ҳам кўп қатори пахта терган вақтларим бўлган. Мен темирчининг босқонидан кўра пахта териш оғирроқ эканлигини шунда билганман.

Бир йили шаҳар аҳолиси қатори биз ёзувчилар ҳам пахта тернига сафарбар қилинган эдик. Ўшанда жўяк ичида гоҳ энкайиб, гоҳ чўнқайиб, гоҳ таёқдек қотиб роса хижолат бўлганим эсимда. Бир мен шундайми, деб орқа-олдимдаги ўртоқларимга назар ташласам, уларнинг ҳоли ҳам меникидан яхши эмас. Қўлларимиз нозиклашиб қолган экан, ўша кунн нормаларимизни амал-тақал қилиб тўлдирдик. Иккинчи кунн эрта билан теримга тушганимизда бармоқларимизни кўракка тегизолмай роса қийналган эдик.

Ана ўша кунларда пахта теришнинг оғир машаққатлари мени қаттиқ ўйлантириб қўйган эди. Бундай оғир меҳнатнинг узоқ давом этиши мумкин эмаслиги тўғрисида жуда кўп ўйлардим. У вақтларда самарасиз «туркман-

вакуум» машинаси аллақачон эътибордан қолган, ҳали янги терим машиналари ихтиро қилинмаган эди. Қимирлаган жон пахтани териб олиш билан банд эди. Бу мени кўпдан буён ўйлантириб келарди. Ана шундай дард билан кимгадир ёрилишим керак эди. Дард кучининг зўри билан республика Министрлар Советининг Раиси Усмон Юсуповга мурожаат қилишга қарор қилдим. Усмон ака ёзувчиларни номманом билар ва танир, адабиётга ва ижод аҳлига ҳурмат билан муносабатда бўлгувчи раҳбар эканлигини шунда яна бир бор ҳис қилганман.

— Ўлимдан бошқа ҳамма нарсага даво топилса-ю, Усмон ака, — дедим таъсирли, аламзада оҳангда Усмон Юсуповга тикилиб, — бутун бир республика ҳукуматини, етти яшардан етмиш яшаргача бўлган аҳолини ташвишга солиб келаётган пахта теримидек отир машаққатга паҳотки даво топилмаса? Шундай қолиши мумкинми?

Пахтачилик бизнинг ҳаётимизда ҳаққондан ҳамма билганимизга бораётгани ҳеч кимга сир эмас, — деди Усмон ака кўрсаткич бармоғини столга оҳиста «тақ-тақ» уриб, бир маромдаги салобатли гап оҳангига мослар экан, — ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда, деганлар ота-боболаримиз. Бу ҳикмат амалга ошмагунча ерда нам сақланмайди, бегона ўт томир ёйди, чигит етилмаган ерга экилади, баҳор иши орқага сурилади, буларнинг ҳаммаси оқибатда ҳосилга таъсир қилади, пахтачилик тараққий қилмай, турғунликка учрайди. Кейинги йилларгача шундай ҳоллар ҳам бўлдики, энг сўнгги кўраккача қолдирмасдан териб олиш шиорини янградиб, январь ойигача пахта терардик. Пахтани қор босиб қолган чоғларда арқон тортишиб, тупларидаги қорларни тў-

кардик, қор, лой кечиб теришни давом этти-
рардик. Лекин булар ҳосилни кўтариш ўрнига
пасайтира борарди. Ҳозир эса шуни мамну-
ният билан қайд қилиш керакки, бу ташвиш-
ларнинг кўинини бартараф қилдик. Кенг қа-
торлаб чигит экиш, ғўзага икки томонлама
ишлов бериш қўл меҳнатини мислсиз даража-
да қисқартирди, ҳосил қарийб учдан бир ба-
робар кўнайтирилди.

Бу ерда ҳам суҳбатимиз хотин-қизлар ма-
саласига келиб тақалди.

— Биласизми,— деб сўзида давом этди
Усмон Юсупов,— илгари эркак киши бирон
аёлнинг қулоқ боғлаб турганини кўрса қўли-
даги кетмонини олиб қулоқни боғлаб берар-
ди. Ёки бирон аёл эшикдан пақир кўтариб сув-
га чиққудек бўлса, унга учраган эркак дарҳол
қўлидан кўза ёки пақирни олиб, сув тўлдириб
эшигига қадар элтиб берарди. Ҳозир бизда
деярли ҳамма аёллар далада, завод-фабрика-
да, давлатнинг идора ва муассасаларида иш-
лашади. Ҳамма баробар ишлаши керак бўлган
бир вақтда энг оғир меҳнат — ягана, чопиқ,
пахта териш, рўзгор бошқариш, бола боқиш
каби ишларнинг ҳаммасини аёлларга ташлаб,
енгил-елпи ишларни эркакларга топшириш иш-
софдан эмас, албатта. Аёлларни, қолаверса,
бутун халқни қўл меҳнати машаққатидан қут-
қозишнинг бирдан-бир йўли қишлоқ хўжали-
гидаги ишларни мумкин қадар механизация-
лаштиришдир, — деди кекса раҳбар кабинети-
да кезар экан. — Афсуски, бизда машинага
қарши кайфиятда бўлган одамлар ҳали ҳам
бор. Ҳамжиҳатсизлик, ҳамма бир ёқадан бош
чиқармаслик, бири бошлаган ишни иккинчиси
саёз тушуниши каби баъзан учраб турадиган
қарама-қаршиликлар бизда ана шундай нуқ-
сонларнинг келиб чиқишига сабаб бўлаётир.

Унинг сўзлари мени ўйлантириб қўйди. Аёлларнинг бола боқиш, рўзгор ташвишидан қутулиб далада ишлай бошлаши яхши гап, албатта. Ота-боболаримизнинг аёлларга ёрдам қилишдек олижаноб одатларини биз эркаклар тарк эта бошлаганимиз, мени яна ҳам нотинч қила бошлаган эди...

Ўша суҳбатдаги фикрлар ҳозир менинг эсимга яна баъзи нарсаларни туширди. Бундан бир неча йил аввал мен «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журналинда инженер Л. Голишевнинг мақоласини ўқигандим. Бу мақолада ҳамма учун қизиқ ва фойдали бўлган фактлар бор. Чигит кенг қаторлаб экилган тақдирда ҳозиргача экилиб келаётган чигит миқдори учтўрт баробар иқтисод қилинади. Яна бунинг устига ғўзани яганалашга сарф қилинаётган етти миллион меҳнат куни қисқартирилади...

Ҳар бир минг меҳнатий аришмадан машина ўз вазифасини қойил қилиб бажаргудек бўлса, колхозларда ундай машиналардан тўғри ва унумли фойдаланилса, колхозчилар, шунингдек, ошпазлар, кўчмачилар, қўшмақчиларнинг ҳаётини яхши қилган бўлар эди-а, Назир ака?

— Ҳа, турмушнинг энг огир юки аёллар зиммасида: уй-рўзгор ишлари, болага қараш, уни едириш, кийдириш, ювиш-тараш, сигир соғиш, нон ёпиш, бунинг устига далада ишлаш! Тагин улардан кино-театрларга боришларини, китоб ўқишларини талаб қиламиз...

Мен очиқ ва ачитиб гапирмоқдаман. Мен ўша йиллари тўқсон процент ғўза майдонининг икки томонлама машина билан ишланётганини билардим. Саккиз юз эллик минг гектар ерга квадрат уялаб пахта экаётган комплекс механизациялашган бригадаларнинг сони саккиз минг беш юзга етганини ҳам билардим. Бизда неча юзлаб аёллар Социалистик

Меҳнат Қаҳрамони, Ленин мукофоти ва Давлат мукофотининг лауреатлари, СССР ва миллий республика Олий Советларининг депутатларидир. Турсуной Охунова ҳам мана шу қаҳрамон аёлларнинг биридир. Унинг меҳнат жасорати ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, ўзбек халқи орасидан етишиб чиққан қаҳрамон ва ватанпарвар аёллар кўз олдимда гавдаланади ва Турсуной улар ичида истисно эмаслигига ишонч ҳосил қиламан. Ҳа, чиндан ҳам ажойиб аёлларимиз бор! Ажойиб бадиий асарларга арзигulik қаҳрамонларимиз бор.

— Пахта теримини машиналаштирмасдан туриб бир неча йиллар мобайнида теримда қатнашиб, анчагина билимдан маҳрум бўлиб қолаётган студентлар масаласини ҳам ҳал қилиш қийин. Уйлайманки, теримга сафарбар қилинган ишчи, хизматчи, турли касбадаги олимларнинг пахта теримга қатнашиб етказган фойдаларидан кўра, кузда бир неча ойлаб ўз ишларини бажарганликларидан кўраладиган фойда кўпроқ самаралироқ бўлса керак!

Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин! Пахтакорлик ишидан ўзоқ бўлган ва нормани тўлдириш баҳонаси билан пахтани юлиб-юлқиб терадиган шаҳарликларнинг қанчадан-қанча ҳосилни нобуд қилишларини айтмайсизми?

— Газета даъвати билан ёзилган «Турсуной» очерки биргина ҳаёт матерналининг, ёлғиз Турсуной ҳаётининг тасвири эди. «Ўзоқни кўзлаган қиз» эса, асар асосида марказий фигура Турсуной образи бўлса-да, синчиклаб мушоҳада қилган ўқувчи асарнинг бош қаҳрамони — меҳнаткаш ўзбек хотин-қизлари эканлигини пайқаб олади. Турсуной аслида уларнинг ҳам терма, ҳам мужассам образидир. Унинг фонида ўзбек хотин-қизларининг пахта

учун курашдаги мураккаб меҳнати ётади. Воқеий қиссага ундаган дард ҳам шу узоқ йиллик журналистик ҳаётимда дуч келган жафокаш ўзбек аёлларининг пахта ишига бўлган фидойилиги эди.

ПУФАК ҚАҲРАМОНЛАР

Ҳаётга актив аралашиш ёзувчи Назир Сафаров ижодининг асосий хусусиятларидан биридир. Ёзувчи ижодида жанговарлик, ҳозиржавоблик ва айти пайтда замонга ҳамнафаслик қирраси айтиқса камол топди. Дастлаб 30-йилларда Зиё Саид билан ҳамкорликда ёзган «Янги турмуш учун кураш» публицистикасида ёзувчининг гражданлик бурчи ва ҳаётга муносабати яққол акс этганди. Кейинчалик, Улуғ Ватан уруши йилларида яратилган жанг лавҳалари ва очеркларида ёзувчи каламни наиза каби маҳорат билан ишлата олди.

Тинч қурилиш йилларида ёзувчининг ўнлаб очерклар тўплами босилди. «Дон», «Қатта кайиқ йўли», «Ойиҳон Ҳамидов», «Ҳаётимизда Аҳророва», «Узоқни кўзлаган қиз», «Қўнгилдаги гап», «Орзу ушалди», «Инсон изи» ва бошқа тўпламлар шулар жумласидандир.

Биз бу очеркларда ёзувчининг ҳаётга актив аралашуви намунасини кўраимиз. Эндиги суҳбатимиз худди шу хусусда, ёзувчининг ҳаёт ва адабиёт қаҳрамонларига муносабати ҳақидадир.

*

— Ҳурматли Назир Сафарович, «Қизил Ўзбекистон» топшириғи билан ёзилган очеркларингиз орасида «Ҳадича Аҳророва» («Қизил Ўзбекистон», 23. V. 1952 й.) бир қадар дарадиллик ва ўзига хос тажриба хислатлари билан ҳозир ҳам диққатга сазовордир.

Шулар орасида айниқса унинг мана бу гаплари характерлидир: «100 центнерчилик звенолардан 50—60 центнерчи бригадалар ҳаракатига кўчиш пайти келди...» — дейди очерк қаҳрамони Ҳадича Аҳророва. Ўша пайт учун бу гап дадил янгилик эди дейиш мумкин. Ҳамма жойда юз центнерчилик ҳаракати авж олиб турган бир пайтда ҳали ҳеч кимга танилмаган қаҳрамон тилидан бутун бошли бир ҳаракатга энд ўлароқ, «100 центнерчилик» қолиб «50 центнерчилик»ни ташвиқ қилиш учун аввало ёзувчи қалбида дадиллик билан бирга муайян фактга — ҳаёт ҳақиқатига нисбатан қалб иқрори ҳам бўлиши керак, шундай эмасми? Умуман, Назир ака, ўшанда «юз центнерчилик»ка қарши «қўл кўтаришга» сизни нима мажбур этган эди?

— Бунинг бир қанча сабаблари бўлиши мумкин. Лекин энг асосийси, табиийки, «юз центнерчилик»нинг ўз инқироzi эди. Бу ташаббус аллақачон ўзини оқламаганлиги маълум ҳақиқат эди. Энди «юз центнерчилик»нинг пуч ёнғоқ эканлигини мактаб ўқувчиси ҳам яхши билади. Лекин шундай пайтлар бўлган эдики, уни «илмий-амалий» жиҳатдан асословчи «олим»лар ҳам бор эди. Ҳатто ҳосилдорликни «110-120 центнерга етказган» звенолар чиққанди. Бу ташаббус қисқа давр ичида пахта ҳосилдорлигини минг йиллик тарихда кўрилмаган даражада бир неча баробар ошириб юборди. Баъзан ўйлаб қоламан, яхшиямки бу сохта ташаббусга ўз пайтида чек қўйилди, акс ҳолда у қай даражага қадар ҳаклаб-ғовлаб бориши мумкин эди?

— Октябрь инқилобига қадар бутун Туркистонда 500 минг тонна атрофида пахта етиштириб келинар, ҳосилдорлик ўртача 7-9 центнерни ташкил этарди. Республика 50-йиллар-

нинг бошларида ялпи 20 центнерчилик марра учун курашарди. 60-йилларда партиямиз ўзбек пахтакорларининг олдига 25 центнерлик чўққига чиқиш вазифасини қўйди. Бу марра эгалланди, фақат жуда катта меҳнат, мураккаб шароит, улкан тадбирлар туфайли амалга оширилди. Республика 18-20 центнерлик доводда қарийб ўн йиллаб депсиниб турди. Шароит шундай эди. Қачонки, пахтанинг беш муҳим омили — ер, сув, механизация, мелiorация, химизациядан фойдаланиш тўғри йўлга қўйилган 60-йилларда ҳосилдорлик кескин орта борди. 1967 йилда республикада биринчи марта ўртача 25 центнерлик маррага етилди. Пахтачилик тарихида рекорд йил саналган 1974 йил 31 центнерлик доводга чиқилди. Статистик маълумотларда ҳосилдорликнинг юксалиш индизаторлари мана шундай.

— Хуш, «юз центнерчилик» қандай пайдо бўлган эди дейсизми? «Юз центнерчилик» — раҳматовчилар ҳаракати билан боғлиқ таъаббуҳ бўлиб, ёз ўлими билан ҳам ати. Чунки уни ҳас тая олмаган, тажриба тасдиқламаганди. Ўзбекистон ҳақли равишда пахтачилик академиясига айланди. Бироқ биз ҳануз юз центнердан ҳосил олиб, уни илмий-амалий иш ботлаб берган шундай кишини кўрмадик.

— Пахтачиликни комплекс механизациялаш, йигим-теримдек машаққатли мавсумни машиналаштириш ҳақида, қалдирғоч механизаторлар — Турсуной, Мелиқўзи ва бошқаларнинг илк қадамини биринчи бўлиб олқишлаган, қувватлаган журналист сиз эдингиз. Мана, механизаторларимиз йўлида кўк чирок порлаб, механизациянинг қудратли қаноти кенг қулоч ёзганига ҳам бир неча йиллар бўлиб қолди. Республикада биргина терим машинасининг ишини намунали йўлга қўйиш муаммо

бўлган йиллар ҳам эсимизда. Энди эса республикада йилига ўртача 30—35 минг машина ишламоқда. Ўтган йили механизаторлар ялпи ҳосилнинг ярмидан кўпрогини — 2 миллион 700 минг тонна пахтани машинада териб олдилар. Айрим механизаторлар минг тонна ва ундан ошириб пахта теришга муваффақ бўлдилар...

— Минг топначилар ҳақда яхши гап очиб қўйдилмиш, шу хусусда гаплашмоқчи эдим ўзим. Республикада ҳозиргача неча киши минг тонна ва ундан ошириб пахта тера олди?

— Минг тоннага даъвогарлар ҳозиргача икки-уч киши, уч-тўртта 900 тонначилар бор...

— Мен икки-уч йилдан буён минг тонначилар ҳаракатини иштиёқ билан кузатиб келаман. Назаримда, фақат икки-уч кишининг номи такрорланади, холос. Нега бу ҳаракат оммавий тус олиб кетмаяпти? Нега минг тонначилар билан бирга қолган минг-минг механизатор орасидаги фарқ бунчалик катта? Нега бир хил машина, бир хил имкониятда биров минг тонна, биров 150 тонна пахта теряпти, холос? Нега Турсуной минг тонна пахта тера олмади? Нега Мелиқўзи, Валентин Тюпко, Шоймардон, Мамажон, Манноб ёки Жаводлар минг тонна теришмади? Уларнинг кўплари энг сўнгги маркадаги машиналарни бошқаришган эди чамамда?

— Тўғри айтасиз, Назир Сафарович, улар энг қудратли терим машиналарини синовдан ўтказган яловбардор механизаторлардир. Улардан баъзилари, масалан, В. Тюпко қарийб йигирма йилдан буён янги терим машиналарини синовдан ўтказиб келади. Айтиш мумкинки, энг янги техника доим унинг қўлида бўлади. Бироқ у бир мавсумда 120 тоннадан ошириб пахта тера олган эмас. «Валентин

Афанасьевич, нега ҳамкасбларингиздан орқада қолиб кетяпсиз? Отни қамчиласангиз-чи, ахир?» — дедим бир кўришганимизда. «Агар қамчи билан барча от бедов бўлганида эди, ҳамма отни қўйиб, қамчи танлаган бўларди»,—деди механизатор образли қилиб. Машҳур «Ўзбекистон» терим агрегатлари консерваторлар умид қилган энг сўнгги гоёларни ҳам узил-кесиб бузиб ташлади. Энди бу машиналарнинг афзаллигига ҳеч кимда шубҳа қолмади. 70-йиллар терим машиналарининг тўла галабаси билан бошланди.

— Ўрта Осиё машина синаш станциясида кўп марта бўлганман. «Туркманвакуум»дан тортиб, энг замонавий машиналарга қадар мана шу даргоҳда сиповдан ўтиб, ҳаётга йўлланма олган. Радиодан мирзачўллик Аҳмад Валиев мавсумда 1130 тонна пахта терини деган хабар таралган кезларда ана шу станция раҳбарларидан бирини учратиб қолиб, бу галабага шерик сифатида уни чин юракдан табриқладим. Бу табриқ галабанинг ширини ва жанерларнинг ҳам ҳиссалари оорлигини билдирди. Бироқ, бу табрикдан унинг кўнгли тўлмай турганини кўрдиму ажабланиб қолдим.

— Нега энди?

— Гап шундаки, станция раҳбари мени энг замонавий терим машинаси ХН-3,6 маркали «Ўзбекистон» агрегатининг фойдали иш коэффициенти билан таништирди. Маълумки, станцияда бир неча ўн йиллардан буён терим машиналарининг технологик лабораторияси ишлаб турибди. Ана шу лаборатория бевосита практик шароитда ишлаб чиққан технологик ҳисоб-китоблар мана бундай:

Айтайлик, терим машинаси бир кунда ўртача 10 соат ишласин. Бу етарли муддат. Машинада териладиган майдоннинг ҳосилдорлиги

35 центнерни ташкил этганда, машина биринчи теримда ўртача 21 центнер ҳосилни йиғиб ололади. Агар ҳосилдорлик 40 центнер бўлса, биринчи терим 24 центнерни ташкил этади. Терим агрегати бир соат ичида биринчи теримда 0,56 гектар, иккинчи теримда эса 0,97 гектар майдоннинг пахтасини териб улгуради.

— Қўпроқ майдоннинг пахтасини териб улгурмасликка сабаб нима? Нега энди бир соатда фақат шугина майдон?

— Машина конструкциясидан маълумки, унинг ишчи органлари биринчи теримда биринчи тезликда юришга мослашган. (Биринчи тезлик эса 3,5—3,6 км/соат.) Биринчи теримда пахта кўп, барабан ва шпинделлар уни «ҳўплаб» улгуриши учун бирмунча секин ҳаракат қилишини тақозо этади. Шпиндель ва барабанларнинг айланиш тезлиги бири иккинчиси билан узвий боғлиқ. Биринчи теримда ортиқча тезлик пахтани тўкиб кетишга олиб келади. Бунга эса мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Иккинчи теримда пайкалда ҳосил нисбатан оз бўлади, албатта. Шу сабабли машина, иккинчи теримда иккинчи тезликда (4,5 км/соат) ишлайди. Шунга боғлиқ равишда шпиндель ва барабанлар тезлиги ҳам ортади.

— Айтайлик, тўрт қаторли машинанинг мавсум нормаси неча тонна? Нормани бажариш учун ўртача неча соат талаб қилинади?

— Хуллас, терим агрегати билан мавсумда биринчи теримда 10 соат ишлаганда ҳосилдорлик 35 центнерни ташкил этган майдондан ўртача 117,6 тонна, ҳосилдорлик 40 центнерни ташкил этган майдонда эса ўртача 134,4 тонна пахта териш мумкин. Машина иккинчи теримда ҳам кунига 10 соатдан ишлаганда, ҳосилдорлик 35 центнерлик майдонда ўртача 47,5 тонна, ҳосилдорлик 40 центнерлик май-

донда эса ўртача 54 тонна пахта териш мумкин. Шундай қилиб, ҳосилдорлик 35 центнерлик майдондан мавсумда бир машина билан ўртача 165,1 тонна, 40 центнерлик майдондан эса 188,4 тонна пахта териш мумкин. Бу аслида бир машина учун нормал нагрузкадир. Ҳозирги технологик тавсияларга кўра биринчи теримни 10 кунда, иккинчи теримни эса 8 кунда тамомлаш кўзда тутилади. Бунда машинанинг техник қарови ва муайян техник жараёнлар нисбатан ўртача ҳисобга олинган. Яъни машинанинг зарурий тин олиш дамлари, механизаторларнинг бункерни ағдариш, шпинделларни ювишга кетадиган вақти ва бошқа техник жараёнлар кўзда тутилади. «Айтайлик, машина мутлақо тўхтовсиз ишлаганда ва у ҳеч қандай техника қаровига муҳтож бўлмаса, балки 1000 тонна териш мумкин бўларди» — дейди инжениер.

— Аввало, мутлақо техника қаровига муҳтож бўлмаган машина ҳозирча яратилгани йўқ. — дейди синовчи-инженер. — Лекин лабо-

рибди. Эҳтимоллик назариясига асосланган ҳолда, албатта. Ҳосилдорлик 35 центнерни ташкил этган майдондан 1000 тонна пахта териш учун тўрт қаторли машина ҳеч қандай тўхтовсиз (!) кунига 10 соатдан ишлаганда 475 гектар биринчи терим пахтаси керак бўлар экан! Агар ҳосилдорлик 40 центнерни ташкил этгудай бўлса, 415 гектар майдон керак экан. Бу ҳолда республикага ҳозиргидек 30—35 минг эмас, 2,5—3 минг машина кифоя қилган бўларди.

— Демак, шу ҳисобда Мирзачўлда, Жиззах ва Қарши чўлларида, ҳосилдорлик ўртача 20—22 центнерни ташкил этган қўриқ ерларда 1000 тонна пахта териш учун қарийб

900—1000 гектар пахта майдонн талаб қилинар экан-да?

— Шундай. Агар бир машина 1000 тонна пахта терпшга қодир бўлганда эди, 2—2,5 минг гектар майдонда деҳқончилик қилаётган ўртача хўжаликка 3—4 та механизатор кифоя қилган бўларди. Афсуски, ҳаётда бошқача ҳол. Ҳозир ўшандай ўртача хўжаликда камида 18—20 та терим агрегати, 30—40 та механизатор талаб қилинади.

— Машинанинг умумий иш соати ва узлуксиз иш соати ҳақидаги тушунчаларда фарқ бор, албатта. Машинанинг умумий иш соати эрталаб уни мотор қизитишдан бошлаб тунда то тўхтагунга қадар бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу орада бевосита териш билан боглиқ бўлмаган бир қанча операциялар — уватлардан бурилиш, бункер ағдариш, шпинделларни ювиш, бункерларни пресслаш каби бир қанча технологик жараёнлар бор. Узлуксиз иш соати эса машинанинг соф терим муддатиدير.

— Буни тўғри тасаввур қилиш учун «Ўзбекистон ССР беш йиллиги» совхозида лаборатория синовидан ўтган ХН-3,6 терим агрегатининг 1974 йил техник паспортига назар ташлаш ўринли бўлар. Жумладан, ундаги технологик табицада шундай факт ва рақамларни учратамиз: машина 10 кун узлуксиз 8 соатдан ишлаганда 22,43 соат узлуксиз иш билан банд бўлган. Шу муддатда 86 тонна пахта терилган. Лекин, машина, айни пайтда, 42,2 соат зарурий технологик жараёни бажарган. Қолган муддатда эса механнк-ҳайдовчи кунига иш соати орасида 1—1,20 соат дам олган. Савол туғилади. Зарурий технологик жараёнлар нималардан иборат? Машинанинг қўлини тутган операциялар муддатини қисқартириш мумкин эмасми? Шу 10 кунлик иш жараёнида машина

85 марта эгатлардан эгатларга бурилган. 85 марта, яъни ҳар сафар эгатдан эгатга бурилганида тўлган бункерни эгат бошида турган тележкаларга ағдарган. Бу икки операция учун 10 кун давомида 6 соатдан ортиқроқ вақт сарф этган. 6 марта машина бакига сув қуйилган, бунга 37 минут вақт сарфланган. 10 марта шпинделлар ювилган, икки соату 87 минут вақт сарф бўлган. Машинанинг ишчи органлари 4 марта тўғрилаб қўйилган, бунга бир соату 63 минут сарф қилинган. Машинанинг сўриш камераларини 10 марта тозалашга тўғри келган. Бунга қарийб 1 соат вақт кетган. Шпинделларни ўтлардан тозалаш учун машина 12 марта тўхтаган. Бунга 2 соату 23 минут сарф бўлган. Бир марта ҳаво сўриш корпуси бузилган. Уни тузатишга 8 минут кетган. 128 марта бункерни пресслашга тўғри келган. Бу ҳам зарурий операциялар. Бунга бункерга мўлжалдаги пахта сиғмайди. Акс ҳолда ҳар 300—400 килограммда бункер тўлиб қолиб, уни тез-тез яғдаришга

дан кўра бункер ярим бўлганда тамбалаб — пресслаб турган маъқул. Ана шундай 128 марта пресслаш учун 4 соату 20 минут вақт кетган. Бу орада бир марта бункерни ва бир марта пневматик тормоз системасини тозалашга тўғри келган. Булар учун 18 минут, яна бир қанча майда-чуйда технологик жараёнлар учун бир неча минут сарф бўлган. Хуллас, машина узлуксиз 22,43 соат пахта териши учун яна қўшимча 42,2 соат умумий технологик жараёни бажаришга тўғри келган.

Ўтган йили Ўзбекистон районидаги Ғафур Гулом номли колхозда бўлганимда айни пахта йиғим-терим маҳалида яп-янги терим машиналардан бир нечасининг қантариглиқ тур-

ланини кўрдим. «Нега бу машиналардан фойдаланмайсиз?»—деб сўрасам, колхоз раиси: «Бизда қўл кучи етарли, шундоқ ҳам пахта-мизни бемалол териб оламиз», деб жавоб қилди. «Унда нима қиласиз буларни сотиб олиб?»—десам, «Биз сўраганимиз йўқ, «Уз-сельхозтехника»дан ўзлари жўнатган, пулимиздан босиб қолишади, албатта», дейди раис.

Бу жавобни шарҳлаб ўтиришга ҳожат йўқдир. Ҳали ҳамма жойда ҳам техниканинг қудратидан фойдаланишга етарли эътибор берилмапти деб бўлмайди. Демак, бизда ҳали ишии ташкил этишда, механизациянинг оммавий даражасини ошириш учун ҳамма кучни минг тонначиликка буришдан кўра муҳимроқ муаммолар бор. Минг тонначилар қандай пайдо бўляпти? Келинг, биз ҳозир унинг сабабларини ахтариб ўтирмаймиз, уни шундай ҳам пайқаб олиш мумкиндир балки... Аввало, бир масалани аниқлаб олайлик, минг тонначилик ҳаракати қонуний ҳолми? У заруратми? Ҳамма диққат-эътиборчи жалб этиб, барча кучларни минг тонначиликка сафарбар этишга эҳтиёж борми? Бизда ҳар мавсумда 30—35 минг машина ишлаб турар экан, уларнинг ҳар бири билан ўртача 100 тоннадан пахта терилганда 3—3,5 миллион тонна бўларди! Бу механизация тарихида янги рекорд бўларди? Хўш, ана айтайлик, бир механизатор кеча-кундуз ухламади, тинмади, ором нима билмади, борингки, шу алфозда минг тонна пахта терди ҳам дейлик. У аввало машинада бунча пахтани тера олмайди. Унга камида иккита ёки учта машина керак бўлади. Яна анча-мунча ёрдамчилар берилади. Биров унинг пахтасини тўкиши, биров чпинделларини юиб-тозалаб туриши даркор. Ҳр одам эса аллақандай рекорд кўрсаткич

ортидан қувлаши керак. Шунда таннарх ҳам мутлақо арзон бўлмайди. Бунинг ўрнига шу рекордчи механизатор ўз ёрдамчиларидан ёш шоғирдлар тайёрласа, улар мустақил машина бошқаришни ўрганиб, бевосита теримга қатнашгани фойдалироқ бўлмайдими? Бир киши зўриққан ишни икки киши бемалол, энг муҳими, анча сифатли бажарган бўлмасмиди? Яна энг муҳими, имкон борича, ҳар ким ўзи етиштирган, заҳмат чеккан, ҳосилдорликдан бевосита манфаатдор бўлган пахтани тергани маъқул эмасмикан? Бунинг устига-устак, биз механизаторнинг нормал яшашини, яхши дам олишини, китоб ўқиши, телевизор кўриши (ахир биз уларга атаб концертлар кўрсатамиз), қолаверса, вақтида оилада бўлишининг, фарзанд тарбиялашининг тарафдоримиз. Бунинг учун меҳнатчи намуналарга танниқ қилиш талаб этилади. Албатта булар меннинг шахсий фикрим, уларни ўйлаб, мулоҳаза билан қабул қилишларини истардим. Қачонлар-

кин, бу шубҳасиз. Терим машиналарни такомиллашяпти. Лекин машинанинг минг тонна пахта териши ёлғиз машинанинг такомиллигигагина боғлиқ эмас кўринади. Пахта майдонларини машина теримига мослаштиришни ҳам такомиллаштириш керак бўлади, механизаторнинг малакасини ошириш ва энг муҳими, пайкалда юқори ҳосил етиштиришни таъминлаш лозим бўлади. Қозонда бўлса чўмичга чиқади-да. Бироқ ҳар қандай машинанинг ҳам имконият чегараси бўлади. Шунинунутмаслик керак кўринади!

— Агар минг тонна реал имконият бўлганда эди, бу довонга республикада йилига анча-мунча механизатор чиққан бўларди. Минг тонналик довонда эса йилига деярли бир хил

номлар устма-уст такрорланяпти. Бироқ минг тонначилардан ҳеч қайси бир қаҳрамон бу поезд тажрибани батафсил асослаб беролмаяпти. Нега? Шу ўринда бир факт ёдимга тушди. Ўтган йили редакция топириғи билан мен ҳам Ўрта Осиё машина синаш станциясида бўлган эдим. Шунда станция директори Эркин Ҳайдарович бир характерли воқеани сўзлаб берганди: «Бултур охири кузда, Бутуниттифоқ халқ хўжалик ютуқлари Виставкасида Ўзбекистон кунлари ўтказилиши туфайли бир группа механизаторлар билан Москвага жўнайдиган бўлиб қолдик, — деди станция директори Э. Ҳ. Эгамбердиев.— Делегатлар маҳсул поезд билан Тошкент вокзалидан жўнадик. Кўкраги турли-туман тақинчоққа тўлиб-тошган, улар орасида... «Қаҳрамон опа»лик медалидан тортиб, ГТО — БГТО нишонларигача тақилган ҳамхонамиз... мирзачўллик ўша, машҳур механизатор билан бир купега тушиб қолибман. Кўришганимиздан хурсанд бўлиб, суҳбатлашиб кетдик. Суҳбатимиз мавзун терим машиналарга келиб тўхтади. Мен юрагимдагини очик тўкиб-солишга қарор қилдим:

— Кечирасиз, дўстим, — дедим механизатор ҳамхонамга лутфан муомалада бўлиб — Сизга оғир ботмасин, мен шу машиналарни синаб берадиган Ўрта Осиё идорасининг раҳбариман, сиз билан бир учрашишни орзу қилиб юргандим. Мана, ўтган йили бир минг бир юз тоннадан ошириб пахта терибсиз, деб эшитдим. Биз синовдан ўтказган машиналар сиздай лочинининг қўлида шунча янги имкониятларга эга бўлибди, бошимиз кўкка етди. Шунинг сирларини бир далил-исбот билан шарҳлаб бера олмайсизми?

— Ҳи-ҳи-ҳи,— деб қотиб-қотиб куларди

ҳамсуҳбатим. Афтидан, у бу саволдан «ҳи-ҳи» билан қутулиб кетмоқчи бўларди.

— Машинангиз «Ўзбекистон» маркасининг қайси туридан? ХН—3,6 ми ёки Т 28—Х4 ми? — сўрадим жиддийроқ тус билан.

Унинг юзидан бир оз қон қочиб, ўйлаиб қолди. У машинасининг тўлиқ хусусиятлари тугул, маркасини ҳам аниқ билмас экан.

— Кечирасиз, ака, — деди бир оздан кейин яна мулоим «ҳи-ҳи» билан. — Ўзингиздан қолар гап йўқ... Сиздай акаларимиз ёрдам қилмаса қаёқдан терамиз минг тоннани. Энди, мана шу битта юлдуз олгунча шундай териб турамиз-да... Хатомиз бўлса кечирасиз, узр, инженер бўлсангиз ўзингиздан қолар гап йўқ...»

Ана шу суҳбатдан сўнг менда ҳам бу «синоат»га ишонч қолмади. Аксинча шубҳа билан қараб қолдим.

— Гапимиз бир ердан чиқиб қолди. Лекин шунга қарамай, бу ҳақда ҳамон ошириб ёзиб

лар ҳақида ёзилган очеркларни эслаб қолдим... Мана, сўзлар илиқ, ташбеҳлар чиройли, манзаралар пурвиқор, ҳаммаси жойида, лекин очеркнинг қалби... бўм-бўш! Уқилган сайин ака-укалар ташаббусининг асл моҳияти нимадан иборатлигига бош қотади. «Янги терим машиналарини тутқазиб қўйса, 20—30 кун пахтар териш учун шунчалик жар солиш керакми?» деган бир савол билан «чиройли» очеркнинг ҳам, замири бўш бу ташаббуснинг ҳам чувн чиқади! «Бургут болалари» эмиш! Бургутларни бир тасаввур қилинг-а, одам бекорга бу учқур қушга ҳавас билан боқмайди!..

Мирзачўлда, Қарши чўлларида бўлганмисиз? Чўлқуварларнинг қалбига қулоқ тутганмисиз? Йил—ўн икки ой тер тўкиб, чигит экиб,

ғўза чолиб, ягана қилиб, эгат олиб, сув суғориб, саратон жазирамасида кўйиб-ёйиб, пахта учун жон бериб-жон олиб юрган йигит-қизларнинг қалбига, сўзига разм солганмисиз? Уларнинг аксарият кўпчилиги янги терим машинасининг рулини тутишни йиллаб орзу қилишадди! Ёиларида гувоҳномалари ҳам бор. Бироқ янги машиналар ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайдиди! Йилига етишиб чиқаётган ёш механизаторлар ўн-ўн беш мингдан ошади. Ишлаб чиқарилаётган янги машиналаримиз эса саноқли.

Мана тўрт йилдирки, ака-укалар мукофотга олинган енгил машиналарда чўлга келиб, йигирма-ўттиз кун «гастроль»да юрган каби янги терим машиналарида завқ билан пахта теришади! Улар шу йиллар мобайнида биронта эски машинанинг юзини кўришгани йўқ. Аксинча, 20 та янги терим машинасини ишдан чиқаришди! Гап уларнинг мукофотга олган енгил машиналарида ҳам эмас... Деҳқоннинг ҳамма меҳнати пахтани йиғиб-териб олишдангина иборат деб билганлар хато қиладилар. Ҳосил етиштиришдек оғир меҳнат жараёнини ўз қўли билан пахта етиштирган деҳқонгина билади, уларгина ҳис қила олади. Кузги ҳосилнинг ташвиши бултурги куздан бошланганини бир тасаввур қилиб кўринг-а. Кузги шудгор, ариқ-зовур тозалаш, далага тонна-тонналаб маҳаллий маданий ўғит чиқариш, ҳамда яхоб, чилла суви бериш, шўр ювиш, ер текислаш, тупроққа минг марта кафт уриб чигит экиш, об-ҳавонинг энг инжиқ кунларида ҳафталаб экилган чигитнинг нишона кўрсатишини эрта-ю кеч пойлаш, қатқалоқ ичидан қуш тилидай кўринган ғўза ниҳолини киприк билан суягандек авайлаб парвариш қилиб, ардоқлаб, қатқалоқ, дўл, жала, сел би-

лан олишиб, гоҳо энгlib, гоҳо энггилиб, қайта чигит экишлар... Эҳе-ҳа, қайта-қайта уч-тўрт марталаб июнь ойига қадар чигит экиш, туну кун уруғнинг ниш уришини орзиқиб кутиш онлари... Шундай машаққат билан бўй чўзган ниҳолни деҳқон суймай, ким суйсин?! Деҳқон ардоқламай, ким ардоқласин?! Деҳқон уни иқболим, фарзандим демай, кимни эркаласин?!

Саратонда деҳқон туну кун ғўза бошида парвона бўлиб, шарбат билан суғориб, кунма-кун шона, гул, кўсак санашларини айтмай қўя қолай! Пахтам тезроқ пишсин, тезроқ очилсин, машина теримига мослашсин деб деҳқон самолётлардан сочилган заҳарга кўксини тутиб беради. Ёки дефоляция пайтида биронта деҳқон пахтасини ташлаб қочиб кетадими? Ғўзасини кўзи қилрмикан?

Ана, пахта очилди, чаноқлар чаман-чаман... Деҳқон уларни кўриб, чарчоқларини бир зум унутгандек бўлади.

Худди шу кунда янги «янгиликлар» ларин минг «ака-ука шоввозлар» 20 кунда ҳосилни териб олишади. Очиқ куз кунларида қилинган 20 кунлик меҳнатнинг «қиммати» деҳқоннинг йил—ўн икки ойлик меҳнат ҳақидан бир неча баробар ортиқ бўлаётганини қандай баҳолаш мумкин?

Бу масаланинг моддий томони, холос. Лекин бу аҳволдан деҳқон озмунча маънавий огринадими? Ахир, шу ғўзани ўстирган, шу ҳосилни яратган деҳқонлар шу машиналарни бошқара олмасмиди? Аксийча, у юз марта авайлаб, минг марта тозалаб терган бўларди ўзи етиштирган дурни. У шу машинани ҳам минг марта авайлаб, эҳтиёт қилиб ишлатган бўларди. Чунки, у шу машинасидан келгуси йили ҳам фойдаланади-да! Нега биз совхоз-

да туп қўйиб, палак отган ишчини қўйиб, янги машинани бор-йўғи совхозга бир ойга «командировка»га келган одамларга тутқазамиз? Енгил машиналарнинг «мукофот»га берилиши эса ҳеч бир рамкага тўғри келмайди! Бу бошқаларга ёмон таъсир қилиши мумкин-ку?

— Тўғри айтасиз, Назир Сафарович, бу масалалар етилган кўринади. Мен яқинда Ильич районида бўлганимда совхоз раҳбарларидан бири: «Айтинг-айтинг, келгуси йили «ака-ука»ларни бизнинг совхозга жўнатиб қолишмасин-да, ишқилиб... Уларни бир марта «синаб» кўрган совхоз директорлари иккинчи йили тутқич бермай қочишяпти...» деди рўйирист.

— Анз қаранг, ёрдам беминнат бўлиши керак-да. Бу ўринда мен «ака-ука» ташаббускорларни сира-сира айбламоқчи эмасман. Бу ўғлонларга фақат раҳмат айтиш керак. Раҳмат ҳам катта мукофот. Гап фақат уларга кўрсатилган алоҳида илтифот устида боряпти. Чунки, бизда пахта йиғим-терими — умумхалқ ҳашари. Ҳа, деган туяга мадад. Бизда бу мададнинг қадрига етмайдиган одам йўқ. Бироқ, бу «мадад» деҳқонни ризқи насибадан айирмаслиги ва иззат-нафсига тегмаслиги керак-да. Унга маънавий оғир ботмасин. Айтайлик, агар ака-укалар 1000 гектар майдоннинг пахтасини териб бериш ўрнига 1 гектар майдонда пахта етиштириб, ақалли ўртача ҳосил олиб берсалар — бунинг ижтимоий аҳамияти ҳам, моддий ва маънавий қиммати ҳам юқорироқ бўларди! Бундай ташаббуснинг ҳаётдаги илдири бақувватроқ, мустаҳкамроқ бўларди. Бу ҳолда уларнинг бир эмас, бир неча баробар қадри ошган бўларди.

Бу борада ҳам ҳаётда мисоллар кўп. Ма-на, Инобат Охуновани олинг, опаси Турсуной-

нинг изидан бориб, чўлга кўчиб келди; янги ер очди, чигит экди, ғўза ўстирди, пахтасини ўзи терди. Инобат минг тонналаб пахта термаган бўлса ҳам, мисқоллаб пахта етиштирди. Қувондиқ Абдураззоқов, Тўлан Дадажонов, Фармоиқул Раҳмонқуловларни қаранг! Ўзлари мисқоллаб пахта етиштириб, ўзлари авайлаб терадилар. Мана бу мардлик. Пахта териш билан етиштиришнинг ўртасида ер билан осмонча фарқ бор.

— Бироқ бу хулосаларни машинада пахта териш бўйича социалистик мусобақани авж олдиришга тўсқинлик деб тушунмаслик керак. Социалистик мусобақа — бу жонли ва айни пайтда онгли ҳаракатдир. Шу туфайли ҳам биз онгли равишда реал социалистик мусобақа, реал ташаббуслар тарафдоримиз.

— Социалистик мусобақа, — деган эди КПСС Марказий Комитетининг бош секретари Л. И. Брежнев СССР 50 йиллигига бағишланган тантанали қўшма мажлисда, — оммавий жонли жонли бўлиб, ҳаётининг янги қўлмаст-қўвватлаш ва рағбатлантиришгина эмас, балки орқада қолган ёки етарли даражада ҳалол меҳнат қилмаётган кишиларни ҳам аниқ билиб олишни талаб этади. Бу ишни ҳамманинг кўз олдида ошкора бажариш керак, токи кишилар куч-гайратларини сарф қилиб ишлаётганларнигина эмас, балки хўжа кўрсинга, қўл учи билан ишлаётганларни ҳам билиб олсинлар.

— Ҳа, бизда ҳаётий, реал ташаббуслар, социалистик мусобақа ҳаракатлари кундалик ҳаётимиз ва турмушимизнинг асосий шартларидан бирига айланган. Оммавий ватанпарварлик ташаббуслари янги резервларни излаб топиш ва ишга солиш, эскилик устидан янги прогрессив кучларнинг ҳақли ғалабаси каби

объектив қонуниятга — коммунизм қурилишининг буюк идеалларига хизмат қилишга бўйсундирилган. Бундай қутлуғ ҳаракатлар қаршисида тоғлар тиз чўкмоқда, маъданлар ўз қаърини очмоқда, асов дарёлар тўсилмоқда, асрий чўллар боғу бўстонга айланмоқда. Олияхон Султонова ва Турсуной Охунова, Валентин Тюпко ва Мелиқўзи Умрзоқов, Жавод Кўчиев ва Манноп Жалоловлар, ака-ука Мамажон ва Тўлан Дадажоновлар ҳамда уларнинг минг-минглаб издошларининг ватанпарварлик ташаббуслари ана шундай қутлуғ қадам билан бошланган ва чинакам оммавий ҳаракатга, зарбдор кучга айланган эди.

— Худди мана шу ўринда очеркнинг қудратли кучи намоён бўлиши мумкин. Минг тонначилар ёки шу хилдаги «ташаббускорлар» ҳар қалай тўй-томошага эмас, каттами-кичикми, меҳнатга отланган кишилардир. Лекин уларнинг ташаббус йўли чинакам ватанпарварлик мезони бўлмай, балки маълум иш услубидаги нуқсонлар-ку. Бир механизатор бир йилда 1130 тонна, ака-укалар бир йилда 2 ярим минг тонна пахта териб берибдилар. Бу бутун бошли бир колхознинг кўрсаткичи-ку?! Лекин бу хилдаги хатолар пуфак каби ёрилмагунча шишиб бораверади. Бироқ адабиёт нуқтан назаридан бундай «қаҳрамон»лар ҳам керак. Адабиёт хазинаси ҳаёт қонуниятлари ҳисобига бойиб бориши керак. Шу сабабли ёзувчи бундай «пуфак қаҳрамон»ларни ҳам ўрганиб, бадий асарда уларнинг ташқи ва ички «сурат»ларини чизиб бериши керак бўлади. Адабиёт учун бу қаҳрамонларнинг ҳам ўз қиммати бор. Биз салбий образларни қачонгача «тўқиб» чиқарамиз? Улар ҳаётда ҳам тўлиб ётибди...

Овечкинчасига ёзилган чинакам бадий

очерккина бу ўринда наф келтиради. Сиз Овечкиннинг баъзи очерклари сабаб бўлиб колхоз Уставига жиддий ўзгаришлар киритилганини ёки М. Шагиняннинг «Икки вариант» очерки асосида бутун бошли темир йўл қурилишининг лойиҳаси тубдан қайта қурилганини эшитгандирсиз, албатта. Бадийй очеркнинг мана шу қудрати билан фахрланамиз.

ЭВАЗИГА ФИДОЙИЛИК СЎРАЙДИ...

— Назир ака, бизнинг кунларимизда газета-журналларда ёзувчилар сафари, рейд бригадалари ҳақидаги тафсилотларни тез-тез учратиш мумкин. Афсуски, кўп ҳолларда, бундай таассуротлар «анда бордик-бунда келдик...»дан нарига ўтмайди. Ҳатто, нима еб, нима ичганигача чайналиб ёзадиганлар ҳам йўқ эмас. Агар адашмасам, «Қарвонбоши Мелиқўён» ҳам рейд орнадаси сафарида туғилган очерк эди шекилли? Ёзувчилар сафари ҳақида машҳур совет ёзувчиси Михаил Шолоховнинг ушбу сўзларини «Жизнь и творчество М. Горького» муҳофизоти билан (1974 йил, 31 июль) қилган суҳбатида шундай деган эди: «Баъзан шунақаси ҳам бўладики, ўйлаб, йиғирмалаб шоир-ёзувчилар мамлакат бўйлаб сафарга чиқадилар, алланарсаларни ўқиб берадилар, нутқ сўзлайдилар, қандай ишлаётганликлари хусусида ҳикоя қиладилар: Бундай учрашувларда китобхон кўпдан бери сиртдан танийдиган ёзувчининг афтини кўради, холос. Умуман олганда, сафарлар ва китобхон билан мулоқотда бўлиш — керакли иш. Бироқ, тез-тез шундай овозлар ҳам эшитилиб қоладики, улардан тегишли хулосалар чиқарсак, ёзувчи ўзи ёзган аллақайси асарини ўқувчига тушунтириб беришга интилаётгандай туюлади... Шунинг унутмаслик керакки, ҳамма

даврда ҳам ёзувчи халқдан ўрганиб келган, аксинча бўлиши мумкин эмас...»

— Бу жуда оқилона гап. Биз халққа ўргатиш учун эмас, аксинча, ундан ўрганиш учун, кўпроқ халқ ҳаётига кириб бориш, унинг турмуш тарзига яқинроқ бўлиши учун ижодий сафарларга чиқишимиз лозим.

Мен кўпгина коллектив рейд бригадаларида иштирок этганман. Улардан кўпчилиги ижодимда ва ҳаётимда ўчмас из қолдирган. Мисол тариқасида шулардан иккитасини — моҳият-эътибори билан бир-биридан икки қутб каби фарқланадиган икки хил сафар ҳақида таассуротларим билан ўртоқлашайин.

Бундан ўн беш йилча муқаддам Шомил Алядин, Адҳам Раҳмат, Туроб Тўлалар билан бирга Фарғона водийсига сафарга чиққан эдик. Рейд бригаданинг умумий ижод плани билан бир қаторда ҳар бир ёзувчининг қалбида ҳам ўз темаси, ўз режалари бўлади, албатта. Менинг қалбимни ўша йилларда пахтани машинада териш муаммоси бутунлай банд этган эди. Қаерга борсам, кимни учратсам, сўраганим — сизларда терим машинасини ишлатишда қандай янгиликлар бор? — деган саволдан бошланарди.

Бу сафар ҳам шундай хаёл билан Наманганда тўхтаб, область газетасига кирдик. Ўша йилларда «Наманган ҳақиқати»га журналист Санжар Тилла редакторлик қиларди. У бизни хушнудлик билан қарши олар экан, ҳар биримизнинг турфа саволларимизга жавоб топишга интилиб, менга ўғирилди-да: «Назир ака, сизбоп бир қаҳрамон бору, лекин... иши юришмай турибди-да». — деб қолди. Мен ҳам: «Ана шун юришмаганидан гапиринг», — дедим. «Очеркбоп қаҳрамону. — деди Санжар Тилла ўйчан, — лекин ҳеч нш қилолмаяпти... терол-

маяпти». «Нега?» — дедим ажабланиб. «Теролмаяпти-да, — деди редактор гапни лўнда қилиб. — Борсангиз кўрардингиз, ўзига боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган сабаблар ҳам бор экан...»

— Қаерда? Ким деган?

— Мелиқўзи Умрзоқов... Попдаги Ленин номли колхозда.

— И-е, Аҳмаджон аканинг колхозидами? — дедим ва бу колхозда бўлганидан суюниб кетдим. Аҳмаджон Одиловни кўриб кетишга яна бир баҳона топилди. Кўнглимда яна аллақандай ишонч ҳисларини сездим: «Аҳмаджон Одилов унча-мунча ташаббусни аросат йўлда қолдирадиган одам эмас. У бир ишга бош қўшган бўлса, охирига етказмай қўймас...»

Биз ўша куни Попга жўнадик. Поп йўлидаги Сталин номли колхоздан ўтиб борардик, бир пайналда нокта тарафдан нокки кишига кўзимиз тушди. Бир оқ яктакли чол ва бир қиз. Сўрашиб, танишиб олдик. Ота-бола эканлар.

Туроб Тўлага. — Мен отаси билан гаплашай.

— Машиналарингиз йўқми, пайкалда биронтаси ҳам кўринмайди-ку? — сўрадим чолдан.

— Машиналаримиз борликка бор-а, — деди чол нимадандир куйиниб, — мана, қизим Ширмоной ўқиган, механизаторлар курсини битириб келди. Машиналар турибди, беришмайди.

Туроб Тўла йўл-йўлакай шоирона пичирлаб юрди: «Ширмоной» қўшиғи мана шундай туғилган эди. Дастлаб сафарда бизга ўқиб берганди.

Мен эса ўшанда кундалигимда шуларни битиб қўйган эканман:

«Ҳозирча Мелиқўзига ўхшаганлар бармоқ

билан санарлик. Бироқ Мелиқўзининг етти тоннадан пахта тераётганига ишонмаётганлар жуда кўп. Умуман, терим машинасини тирик-лайн гўрга тикишга тайёр турган раисларимиз ҳам оз эмас. Мана шундай беғамлик ҳукмрон бўлган бир шароитда янгиликнинг томир ёйиши жуда қийин. Пахтани қўлда териш билан улар гўё колхозга, давлатга фойда етказмоқчи бўладилар. Кунни кеча биз бўлган колхозда рўй берган воқеа ҳаммамизни ғазаблантирди. Машина терими учун ажратиб қўйилган пахтани қандайдир номаълум теримчилар териб кетган эмишу, бундан бригадир хабарсиз эмиш. Қим ишонади бу найрангбозликка?

Ҳозиргина Сталин номли колхозда бўлдик. Ширмоной деган чевар теримчининг иши билан танишдик. Ўтган йили у қўл билан 30 минг килограмм пахта терган экан. Бу йил ҳам шунча териш ниятида. Хўш, Мелиқўзининг муваффақиятига ишонмасак, Ширмонойлар сингари ватанпарварларимизни бу оғир меҳнатдан қачон қутқамамиз, ахир? Ўттиз тонна пахтани хирмонга тўкиш учун уч ой ҳар кунни уч юз-уч юз эллик килограммдан пахта териш керак. Ширмонойга ўхшаш теримчилар дам олиш вақтини, ўз пайтида овқатланишни билмайдилар. Баъзи одамлар йигирма-ўттиз тоннага етказиб пахта тераётганларнинг меҳнати ни роҳатижон деб ўйлайдилар. Қорақалпоғистонлик Ойим Қамолова, Поп районлик Ширмоной Мирсултонова, бухоролик Ҳамро Назаровга ўхшаган йигит-қизларимизнинг бу ажойиб ҳаракатларига ҳукуматимиз юксак баҳо бермоқда. Лекин бу ҳаддан ташқари оғир меҳнат — ноилложликнинг ишидир. Пахтакорларимизни оғир меҳнатдан — терим машаққатларидан қутқазиш учун партия ва ҳу-

куматимиз озмунча чоралар кўраётирми? Минг-минглаб чиқарилган шундай машиналарнинг бирида Мелиқўзи бир кунда етти тоннага етказиб пахта терган экан, бунинг нимасига шубҳа қилиш керак? Биз Мелиқўзи Умрзоқовнинг тажрибаларини синчликлаб ўрганишимиз ва кечиктирмасдан оммалаштиришимиз керак!»

Мелиқўзи даласига етиб келдик.—Машина бир кишига боғлиқ эмас экан, муллака, — деди Мелиқўзи уҳ тортиб. Унинг юрагида кўп даража борлиги шундоқ содда, қорача юзидан кўриниб турарди: — Яхши созланган, машина теримига мослашган жойдан бир кунда 7 тоннагача пахта тердим... Худо хоҳласа, келгуси йили ўзим машинага мослаб пахта экаман...

Гапни яна ишга буриб юбордим... Мана, Мелиқўзи билан суҳбатлар ҳақида дафтаримга кўчма қилиб берган эканман ўшанда.

Мелиқўзи бригадасидамиз. Бизни кутиб олган колхоз раиси Аҳмаджон Одилов ўз хўжалиги билан таништирди.

...қандайдан қўриқинчи колхоз хўжалигининг тез ривож топишига яхши таъсир кўрсатди, — деди у. — Бир миллион етти юз сўмга қишлоқ хўжалик машиналари сотиб олдик. Техникага ўзимиз хўжайин бўлиб олганимиз учун ундан яхшироқ фойдаландик. Натижада бир минг тўрт юз гектар ернинг ҳар гектаридан ҳозирданоқ ўттиз центнердан ҳосил кўтардик.

Негадир бу ерда Мелиқўзи кўринмасди. Атрофда эркак-аёл колхозчилар икки букилиб пахта терардилар. Мен ариқ марзаси устига чиқиб, узоқ-узоқларга кўз ташладим. Ҳеч қасрда терим машинаси кўринмасди. Теримчилар депгизда сузиб юрган ўрдаклар сингари пахтазорга ёйилиб кетгандилар.

Раис бир колхозчига ниманидир буюрди-да, сўнг худди қадамини санаб босаётгандек аста-аста юриб, менинг олдимга келди.

— Мелиқўзи Умрзоқовнинг пахтаси ана шу. Ери эллик беш гектар. Қирқ центнердан ҳосил кўтарди. Ҳазилакам юк эмас, тўғри-ми?— дер эди у,— синамоқ учун сиз шу ютуқ билан уни табриклаб кўринг-а, нима дер экан?

— Нима дейиши мумкин? — сўрадим мен.

— Гаши келади.

— Ўз ютуғидан гаши келса, қизиқ табияти бор экан, — кулдим мен.

— Қизиқ ҳам гапми? — уқтириб гапирарди Одилов, — бўлмаса ютуғидан норози бўлиб гапирган одамни кўрганмисиз?

— Шундай одамлар ҳам борки, борини ошириб, йўғини яширишга уста бўлади. Ўзи мақтанишни яхши кўради-ю, бирон кишидан танқид еб қолгудек бўлса, кек сақлаб, пайт пойлаб юради. Мелиқўзингиз бошқа бир дунё экан. Булар учун ютуқнинг ўрта миқдори бўлмайди. Улар бугун етган маррам эртанги кун учун орқада қолган босқич деб биладилар. Шунинг учун ҳам бундайлар ўз ютуғидан қаноатланмайдилар. Бошқалар эгаллай олмаган чўққиларни эгаллашга ҳаракат қиладилар.

— Мақтагулик ишимиз у қадар кўп эмас,— деди Мелиқўзи.— Яхшиси, камчиликлардан гаплашсак дейман. Балки ҳурматли меҳмонларимизнинг саволлари бордир. Бизда ҳали ечилмаган аллақанча тугун-тугунчалар бор. Ёзувчи ўртоқларимизнинг ёрдамлари билан бу чигалларнинг учини топиб олсак, ёмон бўлмасди. Мана ҳозир биз қолган-қутган пахталаримизни қўлда тераётирмиз,— деди майдондаги теримчиларни кўрсатиб Мелиқўзи.— Бу ерда мутлақо машина айбли эмас. Айб бизда! Колхозимизнинг кўп майдонп юқори ҳосил

беришга яроқли бўлса-да, пахтасини машина билан теришга яроқсиз. Ер қанчалик текис бўлса, ғўзани парвариш қилиш шунча қулайлашади. Ҳали бизда камчиликлар оз эмас. Хатоларимиз ундан ҳам кўп.

— Қанақа хато?—сўрадим мен.

— Хато деган, чамамда, қўполроқ эшитилса керак. Майли-да, одатим шунақа, тўғри гап турганда тилёгламалик қилишнинг нима кераги бор? Механизация тарафдори бўлиб, мажлисларда оғиз кўпиртирадиган акамларни мендан кўра яхшироқ биласизлар. Партиямизга раҳмат, баъзи бир тили бошқа, дили бошқа акамларни ибрат учун боплаб туртиб қўйди. Буни газетада ўқидик. Бундай раҳбарлар машиналарни сотиб оладилар. Лекин ишлатиш учун эмас, «хўжа кўрсин» учун. Газета турткиси ҳар қалай фойда берди. Сводкаларда машина терини процентни кўрсатиладиган бўлиб қолди. «СХМ—1,2» терим машинасини ёмон деганларнинг ўзлари ёмон.

Шу гап устида тўлалан ажралиб, каёкка-каёкка бундан унғайсизланиб, қўлди-да, дарҳол гапга аралашди:

— Афтидан, машинангизга дам бериб, ўзингиз ҳам теримчилар билан пахта тераётган кўринасиз?!—деди Мелиқўзига қараб.

— Кечирасиз, меҳмон, — деди Мелиқўзи бир оз ўнғайсизланиб, — тўғри, машинамиз ҳозир дам олишда. Аммо сиз ўйлаганингиздек ёмон ёки ношуд бўлгани учун эмас. Машинамиз ўз вазифасини ҳалоллик билан бажариб қўйди. Ҳозир биз пахтани қўлда тераётган бўлсак, бунинг сабаблари бор. Ана шу сабабларга ёлғиз сизнинг эмас, ҳамма колхоз раисларининг, барча ҳамкасабам — тракторчи, механизатор ўртоқларимнинг, далачилик бригадалари бошлиқларининг диққатларини

тортгим келарди. Бизнинг колхозимиз гарчи бу йил саккиз юз гектар ерга квадрат уялаб чигит экиб, икки томонлама ишлов берган бўлса-да, бу майдонлардаги пахталарни машинада териб олмоқчи эмасдик. Шунга қарамай икки томонлама ишлов бериш колхозимизга катта фойда келтирди. Культивация кетмон ишини қарийб сиқиб чиқарди. Кетмончи хотин-қизларимизни яна бир оғир меҳнатдан бутунлай озод қилиш имкониятини вужудга келтирди. Пахтани машинада муваффақиятли териш учун аввало, ер текис бўлиши керак. Машина билан пахта теришга бел боғлаган колхоз, албатта, тайёргарликни кузда бошлаши керак. Иккинчидан, терим машинаси кирадиган майдон алоҳида эътибор билан экилиши керак; учинчидан, энг муҳим ва пировардида ҳал қилувчи шарт: ғўзани ғовлатмасдан, бўйига торттирмасдан тарбиялаш керак. Бу мақсадга эришмоқ учун ғўза яганасига жиддий эътибор бериш зарур. Пахтани сувга чўмилтирмай, танаси бақувват, сершоҳ ва сершона бўлишига эришиш керак. Мана шу шартлар мавжуд бўлиб, ҳамма колхоз ва совхозларда терим машинаси талаб қиладиган тадбирлар изчиллик билан амалга оширила борса, секин-аста шаҳар халқини, мактаб ўқувчиларини, сўнгроқ колхозчиларнинг ўзларини ҳам теримдан озод қилиш мумкин бўлиб қолади. Албатта, ҳолва деган билан оғиз чучимайди. Аввало, колхоз раҳбарлари, бундан кейин пахтачиликнинг ривожини техникасиз, терим машинасиз мумкин эмаслигини тушуниб олишлари, машинага бўлган ишончсизлик касалидан халос бўлишлари керак.

Эртасига биз Наманганга қайтиб келдик. Мен «Наманган ҳақиқати»га йўл-йўлакай «Мелиқўзи» очеркини тақдим этдим.

Тошкентга қайтиб келгунча «Мелиқўзи» асосида кенгроқ бадий тўқима ва публицистик руҳ билан суғорилган «Карвонбоши Мелиқўзи» очеркимни тайёрладим ва уни тез орада республика радиоси эфирга таратди. Бу Мелиқўзи ҳақидаги биринчи ростмана очерк, у бошлаган улкан ватанпарварлик ишига билдирилган биринчи ишонч эди. Кейинчалик Мелиқўзи менга бу ҳақда: «Назир ака, энди мени бу йўлдан ҳеч ким, ҳеч қандай куч қайтара олмайди», деб хат ёзибди.

Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг ўша кезларга тўғри келган навбатдаги пленумида ўртоқ Ш. Р. Рашидов Мелиқўзи Умрзоқовни олқишлаб тилга олиб ўтди.

Мелиқўзи — пахтачиликдек оғир меҳнатни механизациялаш йўлида биринчилардан бўлиб оёққа қалқиган ана шундай тодмас курашчи эди. У умрининг охирига қадар бу йўлдан дадил борди, сўзининг устидан чиқди. «Мелиқўзи» очерки «анда бордик-бунда келдик...» деган шаблондан қочиб, етти йиллик ўзгаришнинг ҳақиқатини аниқ ва тўлиқ билан ёзувчилар рейд бригадасининг чинакам ҳаёт қучоғидан топилган навбатдаги ўзига хос кашфиёти эди.

— Ҳаёт фақат яхшилардангина иборат бўлмагандек, бинобарин, адабиёт ҳам фақат ижобий қаҳрамонлардан иборат эмас. Демак, ҳаёт салбий қаҳрамонлардан хали тўла-тўқис фориғ бўлмаган экан, ёзувчи Мелиқўзи, Турсунойлар каби ҳаёт қаҳрамонлари қаторида, уларнинг акси ўлароқ, ҳаётда енгил шуҳрат йўлини таплаган «пуфак қаҳрамон»ларни ҳам кашф эта билиши керак! Бу «анда бордик-бунда келдик»ка нисбатан анча мураккаб. Бу кашфиёт эса, ўз эвазига ёзувчидан катта

сезгирлик, партиявий ҳушёрлик, дадиллик ва ҳақнқат учун фидойилик талаб қилади.

ҒОЯЛАР ТАНАНАСИ

Бу воқеани салкам 15 йилдан кейин — мана, яна эслашга тўғри келди...

Газетанинг янги сонларидан бирида «Правда Востока» материаллари изидан «Принципиаллик қани?» сарлавҳали жавоб хати босилган эди. Ёзувчи Назир Сафаров кўпдан буён бундай ҳайратли материалга дуч келмагандай бўлди. «Наҳотки шундай бўлса, наҳотки шу рост бўлса... Наҳотки яна ўз жойида қолаверса... Ё алҳазар, алҳазар... Биз қайси замонда яшаймиз ўзи. Бу ўша машҳур Соиб Назаровми?»

Ҳамма гап ўша йилларда республикага додруги кетган машҳур раиснинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган кирдикорлари ҳақида эди. Ёзувчи унга биринчи кўз ташлашдаёқ юрагида аллақандай бошқача ҳис сезди. Ички бир титроқни босишга бир зум ожизлик қилиб қолди. Одатига тескари тарзда иккинчи бор ҳижжалаб ўқий бошлади.

Ўша йилларда Соиб Назаров ҳақида эл оғзида юрган гаплардан бир шингил: «Улоқ кимда кетди, кимсан Соиб Назаровда! Мирзачўлда пахтани ким дўндирди, Соиб Назаров! Ким энг юқори ҳосил олмоқда, Соиб Назаров! Кимсан Назаров, кимсан фалончи!» — Бу иборалар фақат оғиздагина эмас, амалда ҳам минбарлардан айтилган нутқлар, докладлар, ахборотларда ҳам ана шундай тилга олипарди.

Нима бўлди, бир кунда, бир соатда, тўғриси, шу дақиқаларда ёзувчи кўз ўнгида чархпа-лак тескари айлангандек бўлди. Бунинг ҳаммасига мана шу газета сабабчи эди.

Жавоб хатидан парча келтирамиз:

«Тошкент область партия комитети «Принципиаллик қани?» сарлавҳали танқидий материални навоатдаги оюро мажлисида кўриб, унда баён этилган фактлар тула тасдиқланганлигини эътироф этади.

Гулистон районидаги Ленин номли (бу колхоз яқиндагина ташкил этилган Қомсомол райони составига киритилди) колхознинг раиси Соибжон Назаров сўнгги йилларда хўжалик ҳаётига бефарқ қараб, қишлоқ хужалигининг бир қанча тармоқлари буйича йил сайин қолоқлашиб борилаётганлигининг сабабларини чуқур ўрганмаган. Ўз фаолиятига танқидий назар билан қарамаган. Колхоз аъзоларига нисбатан қўпол муомалада бўлган, уларнинг фикри билан ҳисоблашмаган.

С. Назаров енгил обрў ортидан қувиб, давлатни алдаш йўлига ўтиб олган. Кўзбўямачилик ва ошириб езиш билан шуғулланган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш, озуқа базасини мустаҳкамлаш соҳасида ҳам ана шундан хулоса қилиш мумкин. Ўзбекистоннинг маҳсулдорлигини оширишнинг илмий ва амалий йўллари излаб топиш, уни чуқур ўрганиш ва чинакам йўлга қўйиш ўрнига С. Назаров нопок йўлни танлаган: унинг кўрсатмаси билан магазин ва бозорлардан сариеғ, жун, тухум, гўшт ва бошқа маҳсулотлар сотиб олинган ва колхозда тайёрланган ҳисобда давлатга топширилган. Бундай қонунсиз операция оқибатида хўжалик катта зарар ботқоғига ботиб қолган.

Шахсий бойлик орттириш йўлига ўтган С. Назаров сўнгги йилларда раҳбарлик обрў-эътиборини йўқотган. Колхознинг учта енгил автомобили билан қаноатланмай, у ўз ўғлига «Волга» автомашинаси сотиб олиб берган.

Шунингдек, укаси колхоз ҳосилоти Н. Назаровга ҳам шахсий машина олиб беришда кўмаклашган. Колхозда катта майдонда боғли, чорбоғли уй-жойи бўла туриб С. Назаров Тошкент шаҳридан ўзига данғиллама участка сотиб олган.

С. Назаров колхозда раҳбар кадрларни ташлаш ва уларни ўз ўрнига қўйишда ҳам қўпол хатоларга йўл қўйган. С. Назаров кадрларни у ёки бу мансабга қўйишда танишбилишчилик ва қариндошчиликка асосланган.

Область партия комитети шуни кўрсатиб ўтадики, колхоз раиси С. Назаровнинг қўпол хатти-ҳаракатлари ва жиноий ишларининг олдини олиш ва ўз пайтида очиб ташлашда колхоз бошланғич партия ташкилоти катта имкониятга эга бўлса-да, ўз ҳуқуқидан мутлақо фойдаланмай, колхоз раисининг қўпол хатти-ҳаракатларига етарлича партиявий баҳо бермай келган.

Область партия комитети қарор қилади:

С. Назаров КПСС сафидан ўчирилиши ва колхоз раислиги вазифасидан олиб ташланиши лозим эди. Бироқ унинг ўз хатоларини чуқур тушуниб етганлиги ва тан олганлиги ҳамда бу хатоларни тузатиш ва келгусида такорламаслик учун қатъий сўз берганлигини эътиборга олиб, унга ҳисоб карточкасига ёзиш шарти билан ҚАТТИҚ ВИГОВОР берилсин...»

Қизиқ, ҳаммаси тасдиқланибди, ҳаммаси рост. Буларни область партия комитетидек мўътабар орган тасдиқлаб турибди. Бироқ мана бу икки ҳақиқат сира мантиққа тўғри келмайди:

Юқорида зикр қилинган ўғрилиқ, кўзбўя-

мачилик, ошириб ёзиш, давлатни алдаш, мансабдан фойдаланиш, қариндош-уруғчиликка берилиш, одамгарчиликдан айрилиб, шахсий бойликка ҳирс қўйиш, қўша-қўша уйлар—ҳаммаси-ҳаммаси тасдиқланади ва... виговор берилади!

Жиноятчи, тўла айтиш мумкин, ашаддий жиноятчи силлиққина виговор билан ўз жойида ялло қилиб, эски қўшиғини айтиб қолаверадими? Бу ахир бизнинг жамиятимиз мантиғига сира-сира тўғри келмайди-ку. Энг даҳшатлиси — партия сафида қолдирилибди! Бу руйхатдаги жиноятларнинг юздан бири тасдиқланса ҳам эски ашула тўхтатилиши керак эди-ку? Бундай одам партия сафида туришга, коммунист деган улуғ номга мутлақо нолайиқ-ку?!

Тавба, одамларнинг юзига оёқ қўйиш қачондан буен шунчалик осон бўлди қолди?!

Бироқ, бу саволнинг ҳаммасига бирма-бир жавоб топиш, уларнинг ўрнини бирма-бир савол қўйишнинг аҳамияти буюрми ҳам, бундан муаммо беришдан олдин ёзувчи яна бир муаммага дуч келди. Совет ёзувчисининг гражданлик бурчи, партиявий вазифаси, виждон амри-чи? Уларга қандай чегара бўлиши мумкин? Ана шу саволлар билан аввалги барча шубҳа-андишalar чилпарчин бўлган эди.

— Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, — дерди ёзувчи ҳамон сарак-сарак бош чайқаб. — Биз бундай «адолат» тарафдори бўлолмаймиз. Бундай кўнгилюмшоқлик орқасида қанча-қанча соф юракларга отилган ноҳақ найзалар бор. Жамиятга ҳурматсизлик бор. Катта жиноятларнинг ҳиди бор. Бу масала бундай аросат йўлда қолиши мумкин эмас. Биз ҳаммамиз, кимки бундан огоҳ бўлган бўлса, ҳолн-қудрат ўз муносабатимизни бил-

дирмас эканмиз, бурчимизга, биринчи навбатда, коммунистик этиқодимизга хиёнат қилган бўламиз...

Уша йилларда «Шарқ юлдузи» журнаliga ёзувчи Асқад Мухтор редакторлик қиларди. Назир ака ҳеч иккиланмай, йўлни тўппа-тўғри қадрдон «Шарқ юлдузи»га бурди. Журнал муҳаррири ёзувчи Назир Сафаровнинг муҳим гапи борлигини останадаёқ сезди-ю, қўлидаги газетани кўриб яна фикри чувалашди.

— Асқаджон, мана шуни ўқиб, менга бир фикр айтасиз, — деди Назир ака газетани стол устига ёйиб. — Кейин менинг ҳам фикрим бор. Эшитсангиз айтаман.

Муҳаррир Назир ака қўл билан кўрсатган материалга бирров кўз қирини ташлади-ю, бош чайқаб:

— Ўқидим, ўқидим, Назир ака, кеча ўқигандим, — деди афсус билан. — Сира тушуниб бўлмайди, нималар бўляпти ўзи. Бу ўртоқлар қаёққа қараб боришяпти?

— Ҳа, ҳа, шуни айтаман-да, — деди Назир ака сочларини қўли билан орқага силаб. — Асқаджон, мана шу мен чизиб қўйган жойларга бир эътибор беринг-а. Ҳаммаси тасдиқланган эмиш, жазоси виговор эмиш. Эй, топган йўлингга балли-е! Жиноят қилиш ҳам осон, жиноятни ёпишам осон бўлиб қолибди-ю. Буни қаранг-а, обком бюроси шундай қарор чиқарса-я! Наҳотки партиявий принцип, партиявий этиқодни шунчалик унутиш мумкин бўлса? Наҳотки виждон тарк этган бўлса бу одамларни?

Ёзувчи қалбида жавобсиз саволлар сон-сапоқсиз эди. Улар тугён урар, юракда тўпланар ва қачондир портлашга шайланарди. Ёзувчининг граждашлик бурчи, коммунистик этиқодни буларга — газетага жавоб йўллаган ал-

лакимлардан юзма-юз жавоб талаб қилишни истарди-ю, бироқ бу билан масалани узил-кесил ҳал этиш мумкин эмаслиги унинг йўлини тўсарди. Қолаверса, хизмат ваколоти бунга йўл бермасди. Ҳар ким ўз ўрнида бўлганидек, ёзувчи ҳам ўз минбарида кучли. Унинг тили ҳам, қалами ҳам ўткир бўлиши керак. Шундагина ўқ мўлжалга тегади. Ҳозир айтилган ҳар қанча «ўткир гап» шу кабинетдан чиқмайди. Навбат — қаламга! Навбат — гражданлик бурчини бажаришга! Навбат — виждон амрига! Булар ёзувчини кўнгилдагиларни қоғозга тўкишга ундарди.

«Замонамиз кишилари тўғрисида ёзаётган асарларимдаги жуда ажойиб илғор қаҳрамонлар образини яратган вақтимда олга ҳаракат қилишимизга тўсқинлик қилувчи худди ана шу Назаров сингариларни салбий тип қилиб кўрсатиб, уларни вужудга келтирган сабаблар, шу жумладан, чирик либераллик муносабатларини шафқатсиз фош қилишни ис-

Ёзувчи бунчалик жон куйдирганининг сабаби бор эди. Айрим раисларни баъзи ҳаётни яхши билмаган кишилар мисоли «фаришта» деб билишар ва биронта бадий асарда улар ҳақида бирон оғиз танқидий гап бўлишини истамайдиган ҳимоячилар ҳам топилиб қолар эди. Назир Сафаров буни ўз бошидан кечирган эди. 1954 йилда битилган «Ҳаёт мактаби» пьесасида персонажлардан бири колхоз раиси эди. У ўзининг асосий иши қолиб кетиб, колхоздаги бўлар-бўлмас ишларга аралашар, воқеа давомида магазиндан бир кийимлик атлас олади. «Прилавка остида» албатта... Муқимий номли театрда пьесанинг премьераси қўйилаётган чоғда асарнинг ҳар бир танқидий ўрнига луқма ташлаб ўтирган мутасад-

ди ўртоқлардан бири саҳнада колхоз раисининг бир кийимлик атласни қўлтиққа уриб кетаётган тасвир эпизодига келганда жойидан сапчиб туриб:

— Биз қайси замонда яшаяпмиз, ўртоқлар, қайси бир раис бизнинг замонамизда шундай ғайри қонуний ишни қилишга журъат этади.... Шу кўриниш олиб ташлапсин пьеса-дан! — деб қолди.

Бироқ ҳеч кимнинг изоҳи наф бермади. «Ҳали ҳам битта-яримта топилиб қолади шундай раислар» деган ҳар қанча тушунтиришларга мутасадди ўртоқ: «Бундай раислар аллақачон тарихга айланган. Энди битта-яримта бўлса ҳам фақат музейдан топасиз», деб ҳеч кимнинг изоҳини тан олмади. Натижада асарнинг барча жонли, реал ҳаётга яқин кўринишлари бирма-бир саҳнадан олиб ташланган ва оқибатда пьеса ҳаётийликдан маҳрум, бирмунча сунъий ҳолга тушиб қолган эди. Бу конфликтсизлик назарияси қуюқ соя ташлаган бир даврнинг бадий ижоддаги излари эди, холос.

«Коммунистдек улуғ номга иснод келтирган, иккиюзламачи, қўли кир, юраги қора, Назаровдек бузуқбош кишининг ҳамон партия сафида қолдирилиши билан менинг виждоним сира келиша олмаяпти. Ўз ярамас хулқи билан халқ назаридан тушиб қолган кишининг яна раис қилиб қолдирилиши мени жуда-жуда ранжитди. Ишопаманки, ранжиганлар оз бўлмаса керак!» — Ёзувчининг қалам тутган қўллари титраб кетди.

«Замонамиз қаҳрамони, шубҳасиз, ижобий қаҳрамондир, — давом этди ёзувчининг қалами. Айни пайтда ҳаёт билан адабиётни, ҳаёт-ий ҳақиқат билан бадий ҳақиқат талқинини солиштирар ва умумий хулосалар чиқарарди.

Назир Сафаров ёзишда давом этди. — Биз ўз асарларимизда, бир томондан, янгиликни ижобий ибрати билан, иккинчи томондан, эскиликни, мешчанларча худбинлик, тўралик, кўзбўямачилик, халқ ва давлат мулкига кўз олайтириш каби ярамас иллатларни таг-томири билан қўпоришни мўлжалга олишимиз керак. Бунда сатира олови қўл келади ва жуда иш беради. Ана шундагина биз коммунистик жамият кишисини тарбиялаш ва вояга етказиш ишига фойда келтирган бўламиз».

Эрта тонгда «Шарқ юлдузи» журнали муҳаррирининг столи устида мурасасиз танқидий мақола пайдо бўлди. Мақола шахсан муҳаррирнинг таҳрири билан босмага туширилди. Ўша кеча-кундузда журналнинг январь сони босмага тайёрланаётган эди. Мақола шошилинч шу сонга киритилди...

Журналнинг 1962 йил январь сони уқувчиларга тарқатилди.

...Бутлеров кўчасидаги 17-уй. Назир Сафаровнинг ҳаётини ва ижодини ёзишда кўни езувчи бола-чақаси билан меҳмонга келган, кечқурун қайтишганда эшик тутқичида хат турар, унда маъна шу сўзлар ёзилганди:

«Ҳурматли Назир Сафаров! «Шарқ юлдузи» журналининг 1962 йил, 1 январь сониди сизнинг «Бу қандай принцип?» деган мақолангизни ўқиб колхозимиз аъзолари бошлари кўкка етди. Адолат ҳам бор экан-ку. Биз, «Ҳақиқат бизлардан юз ўгирган», деб юрардик. Қарийб 10 йилдан бери ечилмай келаётган тугуннинг бир учи очилгандай бўлди. Сизга қандай миннатдорчилик айтишни билмай турибмиз. Колхозимиз аъзолари бизни вакил қилиб юборишди. Сиз билан гаплашиб оладиган муҳим гапларимиз бор. Келсак йўқ

экансиз. Биз яна келамиз. Беговта қилгани-
миз учун узр.

Ленин номли колхоз аъзолари...»

Кўклам кунлари эди. Осмонни қоплаган қора булутнинг бир чети йиртилиб, онда-сонда юлдуз милтилларди. Осмондаги ҳавонинг авзойи ердаги одамнинг кўнглига қанчалик таъсир қилишини ижод кишилари яхши билишади. Ҳаво тунд кунларда ногаҳон елкага юк ортилгандай одам оғирлашиб юради. Ҳозир ана шу юкнинг бир қисмини табиат енгиллаштираётган эди. Назир ака ярим тунда ёзаётган қиссасини маълум нуқтада тугатди-да, кўклам ҳавосидан симиргани ташқарига чиқди. Унинг бутун қалбини ўша кезларда битаётган «Узоқни кўзлаган қиз» қиссаси эгаллаганди. Қиссанинг янги драматик ҳолатлари, персонажлари ва воқеалари устида хаёл суриб юрган шу ярим кечада беҳосдан дарвоза ортида ғала-ғовур шарпалар эшитилди. Аллақандай юк машинасининг мотори уй яқинига келиб ўчди. Одамларнинг шовур-шувур гаплари эшитилди. Орадан бир неча минут ўтиб дарвоза такиллади.

— Назир ака-а, хў Назир ака!

— Ким?— деди Назир ака ҳовлидан туриб ва дарвоза томон юрди.

— Тўхтанг, тўхтанг, — ичкаридан Мукамбар ая отилиб чиқди. — Тўхтанг, сиз очманг, Назир ака, сиз очманг. Қани, мен қарай. Ким экан бемахалда юрган...

Мукамбар ая ҳаллослаб Назир акани ичкарига «ҳайдали». Бу эҳтиёткорлик моҳият-этибори билан ўқувчига тўшунарли бўлса керак. Сўнгги пайтларда «Шарк юлдузи» тақачонки ўша мақола босилгандан бевён Мукамбар ая алламбало тўшлар кўриб юрар.

кўп ҳолларда тушга ишонмаса-да, ич-ичидан куйиниб қўярди. «Кимсан бутун республикага илдиз отиб кетган раис билан пачакилашиб ўтириш бир балога олиб келмаса гўрга эди-да... Эй, сизга ҳайронман, Назир ака! Энди бир бало бўлмаса гўрга эди. Кимсан Соиб Назаров деб кўйибдилар. Мен ўзим (ая касби бўйича врач) уни кўп марта биринчи стационарда кўрганман. Катталарнинг боши ёстиққа етди дегунча Соиб Назаров қатнагани-қатнаган. Улар истаса-истамаса раис ҳушомад килиб келаверади. Нима киласиз шундай тўлиб-тошган одамга тош отиб. Кўп томонлар билан томири бирлашиб кетган. Мана энди тош отиш бундоқ бўлали, деб, кутилмаганда бошингизни ёриб қолмаса бўлди...» Шу хаёллар билан Мукамбар ая дарвозани доим тамбалаб кўяр, уни ботди дегунча Назир акани ову кўзга ишонмасди. Уша мақола чиққандан бўён кечалари Назир акага дарвоза очиргани йўл қўймасди.

*

Ёзувчи Назир Сафаров ҳақиқат учун юзма-юз курашга чоғланиб, Мукамбар аяга сафар анжомларини тайёрлашни топшириб, ўзи кўчага чиқиб бир оз ўйланиб қолди. Шу кезде у нималарни чамалади. Нималарни хаёлдан ўтказди. Буларни санаб ўлгувиш қийин. Дилидаги бор гапни ҳамкасб дўстлар даврасига тўкиб-солиш учун ўша пайтда Братская кўчасида жойлашган ёзувчилар союзига йўл олди.

— Мана менинг таклифим, — деди у дўстлар даврасида ёрилиб. — Энди сизлар маслаҳат беринглар. Ким ҳақ, ким ноҳақ. Бу воқеалардан кўз юмиш мумкинми? Виждон азобланмайдими?

— Биз сизни қувватлаймиз.

— Сиз ҳақсиз, Назир Сафарович!

— Биз сиз билан бир сафдамиз!

Ёзувчи Назир Сафаровни биринчи бўлиб қувватлаган, унга далда бериб, ҳақиқатга ён босганлар орасида ҳурматли адибларимиз — Комил Яшин, Уйғун, Зиннат Фатхуллин, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Одил Ёқубов ва бошқалар бор эди.

Минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йилнинг саратон кунларида Мирзачўл сафарига отланган ёзувчилар рейд бригадаси қуёш тиккага келган қайноқ маҳалда Ленин номли колхозга етиб келишди. Ўша кезларда раис Соиб Назаров томонидан йўл бошига қўйилган айроқчи ариқ ёқасига чайла тикиб, «полиз қўриқчиси» ниқобида меҳмонларни биринчи бўлиб кутиб олиш ва хабарини раисга етказиш ниятида кўзи тўрт бўлиб йўл пойларди. Қишлоқдан анча четга чиқиб, ёлғиз оёқли тутзор орасидан кетаётган бу йўлнинг қаерда тугаб, қайси манзилга элтиши мезбондан бўлак барчага сирли жумбоқ бўлди. Фақат битта енгил машина сиғадиган торгина асфальт йўлак чуқур чўл қўйнига — жуда ичкарига кириб, бир учи нақ Сирдарёнинг бўйига етиб борарди. Ёзувчилар бу ерда — дарё арғимчоқдек ҳалқа солган табиатнинг сўлим масканида, жазирама Мирзачўлдан анча узоқларда, ҳар қандай дунё ташвишлари ва гап-сўзларидан четда, колхознинг, тўғриси, раиснинг ёзги истироҳат боғи, икки қаватли нақшинкор меҳмонхона рўпарасидан чиқиб қолишди.

Колхознинг молиявий-хўжалик балансида бу шоҳона қаср — 8-бригаданинг дала шийпони ҳисобланиб келинар, аслида эса бу ерга колхозчи тугул, раисга бегона кимсанинг қадами ҳам етмас, Соиб Назаровнинг ярим умри шу жаннат қўйнида кўнгил кўчасининг хуш-

ликлари билан ўтиб келарди. Умр ана шундай ширин ва азиз ўтиб турган шоҳона кунларнинг бирида, осмондан тушдими, ердан чиқдими, бирдан... «Шарқ Юлдузи» журнали қишлоқда қўлма-қўл бўлиб кетди. Соиб Назаров учун бу сира кутилмаган гап эди. Шу пайтгача етти ухлаб тушига кирмаган Назир Сафаров деган ёзувчи нақ пистирмадан туриб бошига оғир гурзи билан туширгандай бўлди. Раиснинг оғир гавдаси довулдан тебранган чинордай бир чайқалди-ю, ўзини тутиб олди.

Соиб Назаров ажабланарди: «Эй, ёзувчи, Соиб Назаровни танийсанми ўзи? Арпангни хом ўрдими у? Сенга нима ёмонлик қилди? Ёзувчи деган зотнинг бошидан жонимни ҳам аямас эдим-ку? Манаман деган шонрлар, Мирзачўлни ўрганаман, ҳаётга яқинроқ бўламан. деган адиблар қаерга келарди, тўпша-турри Соиб Назаровнинг уиига. Этагимни маҳкам тутиб бир оғиз маслаҳатимга маҳтал бўлиб қаерда ётарди — мана шу боғларда. Оқибат нима бўлади? Назир Сафаров деган ёзувчига оуларнинг нимаси еқмай қолди? Бирга ўтириб, био пиёла чой ичмаган, умри бино бўлиб кўзи кўзига тушмаган бу ёзувчининг «ракиб» бўлиб қолишига не сабаб? Ё «салтанатим» синишидан бир далолатми бу? Ишинг оркага кетса қўлингдаги Исфaxon қиличи сувга ўтмай қолади, деган экан машойихлар. Омадинг кетса, осмонга отилган барча тош сенинг бошингга келиб тушармиш. Омад келганда эса пахса деворга минсанг, от бўлиб, тулпор бўлиб учиб кетармиш. Бу ниманинг белгиси?! Ишимиз ортга кетдими? Шунча йиллар олға босган қадамимиз энди нобоп бўлиб қоллими?

Чопва учун ҳам азиз жонимизни қийнаганимиз йўқ. Қаловини топсанг, қор ёғади деган-

лари рост. Сут соғиб, мол боқиб, хашак тўплаб, беда экиб юриш йўқ. Қушжара топ, лавлаги эк, макка эк, деб югурмадик. Давлат сарийғини магазинда сотиб турибди. Ўзидан олдик, ўзига топширдик. Бошқа давлатдан келтирганимиз йўқ. Сарийғ бўлса, сут ҳам, қаймоқ ҳам бўлаверади. Бирини иккипчиси қоплаб кетаверади. Гўштни бўлса бозордан истаганча топиш мумкин. Плапларини доимо бир эмас, икки ҳисса бажариб турдик. Бозор катта майдон, имконият кенг. Истасак икки, истасак уч ҳисса бажарамиз. Ҳар қанча чиқим бўлса мукофот билан ўрни қопланиб кетаверади.

Давлат планлари сиртдан ана шундай «гуллаб», «олға босиб» боравергач, колхоз ич-ичидан емирилиб кетса ҳам ҳеч ким «нима қиляпсиз, қаёққа қараяпсиз, ўртоқ Назаров?» дея олмади! Ботиниша олмади! Тошкентдаги қадрдон ҳамшаҳарларимиз йилда, ойда бир-икки йўқлаб қўйсалар бас, биз уларни ўла-ўлгунча йўқлаганимиз-йўқлаган. Уларнинг шарофати билан райком ҳам, исполком ҳам қаерда — Ленин номли колхозда — Соиб Назаровнинг қароргоҳида. Не-не одамлар унинг бир ишорасига маҳтал.

Бора-бора мен судларни «суд» қиладиган, прокурорларга иш топширадиган, райком ва райисполкомга ақл ўргатадиган, бошқаларни эса қўл эмас, оёғим билан кўрсатадиган даражага етишдим. Наманганда Мамадали Икромов, Оржоникидзе районида Абдуқодир Матёқубов, Янгийўлда устозим Йўлдошали Эсонқулов каби дўстларим билан «ол табоғим, бер табоғим» бўлиб, борди-келдини, ҳимматни авж олдириб юравердим. Боғларимиз, меҳмонларимиз, сирли қасрларимиз бир-бирларимиз

учун кенг очилган фароғат масканлари бўлди. Бундай жойлар жаннатда ҳам йўқдир.

Қишки, ёзги дачаларим торлик қилиб қолди. 60 минг сўмга уй қурдирдим. Бола-чақага ҳам бир жой керак. Қолаверса, мулк! Янги уйга 8 минг сўмга олти комплект мебель келтирдим. 12 та шоҳона уйни безаш осонми? Бунга ҳам қаноатланмай, Тошкентдан каттакон боғли участка сотиб олдим. «Волга»нинг оёғи остида Тошкент нима, бир ярим соатлик йўл. Пойтахтда, турфа жононлар бор ерда шундай гўзал ва энг муҳими, пинҳона бошпананинг бўлганига нима етсин. Уша уйга ҳозир кимни қўйсам экан, деб бошим қотиб турибди.

Булар ҳаммаси яхшику-я, лекин бир нарса тишга теккан гуручдек сал ёқмай турибди, — одатга кўра мўйловининг учини ёйиб тишлади Соиб Назаров. — Назир Сафаров деган душманнинг икки қотиб қолди. Назир Сафаров... Ҳм, қаерда эшитган эдим бу фамилияни. Уша бало-қазо «Шарқ юлдузи»да кўрган эканман. Касбинг ёзувчи экан. Ёзибсан. Раҳ-

қалам ҳақи олдинг? Юз олдингми, икки юз олдингми, мукофотга от билан туя олмагандирсан, ахир. Ўзимга келмайсанми, ака, гап бундоқ, ёзмасам бўлмайди, тирикчилик чатоқ, демайсанми. Оқ «Волга»ни миндириб юбормасам номард бўлай!

Мана энди буёғи ўнта «Волга»дан қимматроқ тушиб турибди. Беш панжасини санолмайдиган мункиллаган чолдан тортиб боғча болаларигача ўқиб чиқибди. Кеча Салим Суволий адабиёт дарсида болаларга ўқиб бериб турганини кўрган одамлар бор. Уша шоирчанинг уйига бульдозерни юбордим. Текислаб ташлайди. Уйи «плансиз» қурилган. Бундай йўллар кўп раисда. Ҳали унча-

мунча одамлар билан курашишга кучимиз етади. Фақат мана шу журнал билан Назир Сафаров деган ёзувчи нобоп жойдан чиққан чипқондай ҳаловатимдан айириб турибди.

Ўша йилларда республика рўйхатида Ленин номли колхоз ё биринчи, магар биринчи бўлмаган тақдирда, муқаррар иккинчи ўринда тилга олинади. Бу ердан бир вақтлар ажойиб меҳнат кишилари етишиб чиққанини унутмаслик керак. Улар чўл ва тўқай ўрнида 40 центнердан пахта етиштирган Ғанишер Юнусов ва унинг издошлари эди. Лолахон Эрбўтаевалар мана шу районнинг фахри ва кўрки эди. Бу ва булар ҳақида ҳурматли адибимиз Абдулла Қаҳҳор ўзининг машҳур «Юринг, ошна, чўл қувлаймиз!» очеркида жонли ва батафсил ҳикоя қилиб берганди.

Улар орасида фақатгина раис Соиб Назаров ишончини оқламади. Ёзувчилар рейд бригадаси колхозда икки кун қолиб яшаган маҳалда, раис билан бўлган узоқ мулоқотларда, колхоз аъзолари билан тонготар суҳбатларда, коммунистлар билан бафуржа гап-сўзларда шунга амин бўлиндики, Соиб Назаровнинг ҳақиқий башараси ҳали адабиётда мутлақо яратилган эмас. Бундай образ учун яна Абдулла Қаҳҳорнинг ўзидай забардаст, теран ёзувчининг қалби ва кўзи керак!

Рейд бригада аъзолари ўша ёзги дачада ўтириб колхоз ҳақида, унинг ҳақиқий аҳволи ва жинояткор раҳбарлари ҳақидаги машҳур мақолани ёздилар. «Ҳар ҳолда қаерда принципиаллик?» («Где же всё-таки принципиальность?») сарлавҳали танқидий мақола «Правда Востока» газетасининг навбатдаги (1962 йил, 22 июль) сонида босилиб чиқди. Бу «Шарқ юлдузи» журнали (1962 йил, 1-сон) бошлаган ташаббуснинг давоми эди.

Топталган, камситилган, унутилган ҳақиқат ва принципаалликни тиклаган ўша мақолани Назир Сафаров ва унинг ҳамкасб дўстлари—Комил Яшин, Уйғун, Зиннат Фатҳуллин, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин ва Одил Ёқубовлар имзолаган эдилар.

Орадан бир ҳафта ўтиб, ҳали обкомда сув сепилгандай сукунат ҳукм суриб турган бир пайтда республика Компартияси Марказий Комитетининг навбатдаги Пленуми чақирилиб қолди. Марказий Комитетнинг иккинчи секретари ўртоқ Қарлов «Шарқ юлдузи» журнали ва «Правда Востока» газетаси позициясини маъқуллаб: «Ҳа, ҳали орамизда Соиб Назаров каби жиноятчи ранслар ва уларнинг суянчиқ-ҳомийлари бор ва бамайлихотир яшаб келмоқдалар. Партия ва халқ ишончини оқламаётган бундай раҳбар ҳодимлар билан хайрлашиш учун аллақачон тўла вазият етишган бўлишига қарамай, баъзи ўртоқлар уларни ҳамон мақтаб, олқишлаб юрибдилар!» деб саваб қолди.

Хушхабарлар келтирди. Газета навоатдаги бош мақолаларидан бирида шундай деб ёзган эди, «...ўзбек ёзувчилари катта ижодий ташаббуслар оғушида яшаб, меҳнат қилмоқдалар. Улар ўз ижодий меҳнатлари билан республика партия ташкилотига катта кўмакдош бўлмоқдалар...», деб уқтирилган бош мақолада. «Шарқ юлдузи» журнали ва «Правда Востока» газетасида босилган юқоридаги мақолалар тилга олиб ўтилганди.

Ана шулардан кейингина Тошкент область партия комитетининг қисқагина жавоб хати газетада босилиб чиқди:

«...Ленин номли колхоз правленнесининг раиси С. Назаров вазифасидан четлатилди ва

КПСС сафидан ўчирилди. Колхоз молнавий-
ревизия актлари тергов органларига топши-
рилди...»

* *

*

Мана, ёзувчи ҳаётидан бир лавҳа. Унинг хизмат вазифаси нималардан иборат, ўзингиз тасаввур қилишингиз мумкин. Унинг хизмат ваколати шу қадар кенгми? Аслида бу коммунист ёзувчининг ҳаёт ва социалистик жамиятга бўлган қарашининг, юксак идеалининг, ғоявий эътиқодининг рамзи, ифодаси эди, ҳолос. Шунинг учун коммунист ёзувчи партия аъзолигига нолойиқ «рақиб» билан ойлаб курашди. Шу пок эътиқоддан куч топиб, қувват олиб, ҳақиқат томон дадил интилди. Лекин Соиб Назаров буни тушунармиди? У эса, кимнинг арпасини хом ўрдим, деганча коммунист ёзувчининг ғоялар курашини бир умр тушунолмай ўтиб кетди...

Ҳақиқат тантана қилди. Эртами-кечми ҳақ қарор топди. Ёзувчининг виждони тинчиди. У енгил нафас олди. Оламда ғоялар, эътиқодлар курашининг ғалабасидан зўр ғалаба ва улуғ тантана борми? Инсонга, коммунист ёзувчига бундан катта бахт бўлиши мумкинми?

Коммунист ёзувчининг «Шарқ юлдузи» минбаридан айтилган бир луқмаси ленинча муросасиз принципиаллик ва чинакам партиявий вазифани ўтаган эди...

МУНДАРИЖА

Ҳаёт бўёқлари	3
«Қизил Ўзбекистон» йўлланмаси билан	16
Йиллар ва йўллар	18
Танқидий очеркнинг тугилиши	23
Ижодкор кашфиёти	28
Ҳаёт ва тасвир	31
«Лўли қиз севгиси» ҳақида афсона	41
Қаҳрамонлар изидан	47
Узоқни кўзлаган адиб	51
Пуфак қаҳрамонлар	60
Эвазига фидойилик сўрайди	78
Ғоялар тантанаси	87

На узбекском языке

Шараф Убайдуллаев

НАЗИР САФАРОВ

(илм. портрет)

Редакторлар: *М. Маҳмудов, Б. Норбоев*

Тасвир: А. Мусилов

Техн. редактор *Н. Жўраева*

Корректор *М. Қудратова*

Босмахонага берилди 3/XII-75 й. Босишга рўхсат этилди 17/III-1976 й. Формати 75×90¹/₃₂. Босма л. 3,25. Шартли босма л. 4,06. Нашр л. 4,07. Тиражи 5000.

Р 09408. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 179-75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советишнинг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг 2-босмахонасида № 1 қозоғза босилди. Янгийўл шаҳар, Самарқанд кўчаси, 44. 1976 й. Заказ № 31. Баҳоси 21 т.